

**НОВИ ДАННИ ЗА ФОНЕТИЧНАТА СИСТЕМА
НА с. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО¹**

Илияна Гаравалова
Институт за български език, БАН

**NEW DATA FOR THE PHONETIC SYSTEM OF RECHANE
VILLAGE, PRIZREN REGION**

Illyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

Резюме: Студията разглежда за пръв път цялостно фонетичната система на с. Речане, Призренско, Република Косово. Анализът се извършва изцяло въз основа на нов диалектен материал, лично събран от автора по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство там в периода 2015–2019 г. Посочват се рефлексите на специфичните елементи на вокалната и консонантната система на старобългарския език. Характерните диалектни особености се сравняват със сходни явления в българската езикова територия и на територията на съседни славянски езици. Правят се изводи както за етническата принадлежност на местното население, така и за единството на българския език, непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на западна граница на езиковото ни землище.

Ключови думи: фонема, вокал, консонант, фонетична система, диалектология, местен диалект, езиков континуум и др.

¹ Студията е написана във връзка с работата по проект „Изследване на българските диалекти на различни езикови равнища“, подтема 2: „Българските говори в областта Жупа, Р Косово“, на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН.

Abstract: The study considers for a first time completely the phonetic system of Rechane village, Prizren region, Kosovo republic. The analysis is made based on new dialectal material, personally collected by the author during the conduction of candidate-student courses of Bulgarian language, Literature, History and Culture for the Bulgarian minority there during the period of 2015–2019. The reflexes of the specific Old Bulgarian vowels and consonant element are shown. The distinctive features of the dialect are compared with the similar phenomenon in the Bulgarian language territory and also in the neighbouring Slavic languages. The study draws conclusions about the ethnic affiliation of the native population as well as the unity of the Bulgarian linguistic continuum and the location of the western border of our linguistic ground.

Keywords: phoneme, vocal, consonant, phonetic system, dialectology, local dialect, language continuum

1. Въведение в проблематиката

Село Речане, Призренско се намира в сърцето на областта Средска (наричана още Сретечка, Средачка, Призренска или Ябланичка) Жупа, разположена в южната част на Република Косово и включваща десетина селища в Призренско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018: 78; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова/Garavalova 2015: 53). Тя е част от областта Жупа (на сръбски Жупа означава „област“), която в географско отношение обхваща още 21 села в Дебърско (Република Северна Македония), разположени в западната част на планината Стогово над Дебърското поле – от Горенци на север до Долгаш на юг. Средска Жупа се намира югоизточно от гр. Призрен по горното течение на р. Бистрица и представлява защитена високопланинска котловина, която е оградена на север от планинската верига Ошляк, на изток се извисява планинският предел Превалац, на юг – билото на Шар планина, на запад – върховете Свилен, Марско поле и Въртоп. Тя е достъпна само през каньона на р. Бистрица откъм Призрен и през Превалац откъм Брезница. Богата е на извори, потоци и реки, които при с. Речане се вливат в р. Бистрица (откъдето е и името на разглежданото селище), и през нея преминава главният път Призрен – Брезовица – Скопие (Гаравалова/Garavalova 2020a: 28–30; Мангалакова/Mangalakova 2008: 91).

Названието на Жупа се споменава в редица исторически документи, като се появява за пръв път през 1066 г. по повод бунт на български пастири заради високите византийски данъци, посочва се като област, включена в землището на манастира „Св. Архангел“ по времето на цар Душан през XIII в., като част от Османската империя от 1455 до 1912 г. и като част от българската окупационна зона в годините на Първата световна война, докато през Втората световна война е окупирана от Италия и Албания и започва нейната албанизация (Мангалакова/Mangalakova 2008: 84). След края на войната областта Жупа влиза в границите на СФРЮ, а след нейното разпадане територията ѝ е поделена между новосъздадените държави Република Северна Македония и Република Косово.

Както свидетелстват демографските сведения за областта, обнародвани през последните близо сто години (на руския консул Ястребов от 70-те години на XIX в., от преброяването на населението в Жупа през 1991 г. и от данните на Временната административна комисия на ООН в Косово (ЮНМИК) (Мангалакова/Mangalakova 2008: 85–87), населението на Средска Жупа е ислямизирано, в нея живеят предимно мюсюлмани, а броят на християните прогресивно намалява, за да се стигне до съвременното състояние в региона, където „нашенци“ живеят в селата Долно Любине (2200 души), Горно Любине (2600–2700 души), Небрегоше (1600 души), Манастирица (2000 души), Речане (1100 души), Планиане (1200 души), Локвица (500 души „нашенци“ и две сръбски семейства), Драичичи (380 души, от които 70% „наши“, 30% сърби и малко албанци), Мушниково (1700 души – албанци, „нашенци“ и сърби), Бобошевци (7 души), т.е. около 14 500 души (Мангалакова/Mangalakova 2008: 85–87). В Средска Жупа има няколко християнски села, но те са сръбски, и няколко албански селища, предимно високо по течението на р. Бистрица, но „нашенци“ не обичат чужденците и рядко ги допускат в селата си, макар че поради силната безработица в последните години се наблюдава тенденция на изселване на местното население и продаване на имотите главно на албанци, които масово се заселват в района (Гаравалова/Garavalova 2020a; Мангалакова/Mangalakova 2008: 87, 92).

В резултат от силното противопоставяне на различни политически интереси в региона през последните години населението на Средска Жупа се определя като сръбско, македонско, бошнячко и пр., като дори се правят опити да се изведе неговият произход от хетите (Гаравалова/Garavalova 2020; Мангалакова/Mangalakova 2008: 84). Научните доказателства, базирани на поредица от исторически, културоложки, етнолингвистични и др. проучвания, включително на анализ на езика на жупците, свидетелстват в полза на техния български произход, резултат от преселническите движения в епохата на богомилите, когато Албания и прилежащите ѝ територии се заселват с българско население (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 96–100; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018в; Гаравалова/Garavalova 2020a и др.). Сериозен аргумент в подкрепа на тази теза е и фактът, че „нашенският“ жупски език показва сериозни типологически сходства с горанския диалект, като причината за това се открива в непосредственото съседство, съществуващо между областта Гора и Средска Жупа в границите на държавната територия на Република Косово (самостоятелна държава от 17.02.2008 г.), защото разположената между планините Шар, Кораб и Коритник Гора се дели на две части – Кукъска Гора и Призренска Гора (по имената на най-близките градове Призрен и Кукъс), като се намира в държавните граници на Република Косово (19 селища), Република Албания (9 селища) и Република Северна Македония (2 селища) (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 79; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова/Garavalova 2015: 53; Кочева-Лефеджиева/Kocheva-Lefedzhieva 2003: 134; Тончева/Toncheva 2012: 7). Още едно пряко доказателство за българския произход на местното население е фактът, че на 23.06.2003 г. ЮНМИК

регистрира неправителствената организация „Културно-просветно дружество на българите от Жупа „Български мохамедани“ със седалище с. Долно Любине, чиято задача е: „да обединим българите от Косово с цел да поддържат, развиват и представят културата и традициите на българската общност в Косово, да работят за задълбочаването на връзките за интелектуално обединение на българите на Балканите, за образование, за представяне на толерантност, демокрация, човешки и малцинствени права; да поддържа и окуражава литературното творчество, да запознава членовете и техните фамилии с древната българска история и култура“ (Гаравалова/Garavalova 2015; Мангалакова/Mangalakova 2008: 93). С помощта на дружеството се организират седем поредни години и кандидатстудентските курсове, в резултат на които бе събран анализираният в статията нов диалектен материал.

Досегашните езиковедски проучвания на региона се отнасят предимно до изследване на горанските диалекти или до по-общи или по-частни описания на езика на Жупа в цялост (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016; Белич/Belič 1905; Докле/Dokle 2007; Кочева-Лефеджиева/Kocheva-Lefedzhieva 2003; Младенович/Mladenović 2005; Павлович/Pavlovič 1939; Селишчев/Selishchev 1929). Така се оказва, че говор на отделно селище от Средска Жупа не е бил обект на системно самостоятелно диалектно проучване. Изключение от това твърдение донякъде представлява трудът, посветен на диалекта на с. Раховец, Призренско, който показва редица типологични сходства с жупските диалекти, въпреки че самото населено място по местоположение и история не принадлежи към разглеждания регион (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019). Изборът да се изследва диалектът именно на с. Речане бе направен по същите причини, поради които това селище бе избрано и за център на провеждане на кандидатстудентските курсове по български език, литература, история и култура, въпреки че седалището на дружеството, което ги организира, е с. Долно Любине. Село Речане се намира на 11,5 км югозападно от гр. Призрен, на мястото, където в р. Бистрица се вливат няколко нейни притока (откъдето идва и името му). То е разположено най-ниско в планинската котловина от „нашенските“ селища и е на главния път Призрен – Брезовица – Скопие, което го прави най-леснодостъпно, а следователно и най-оживено и процъфтяващо в региона. Тук има начално и средно училище, в които учат и децата от селата, където училищата са закрити поради липса на ученици. Както бе отбелязано и по-горе, населението на Речане е изцяло мюсюлманско – няма сръбски или албански семейства, живеещи на територията му, а само отделни хора, част от смесени бракове (при това рядко). Речанци изключително ревниво пазят своя говор, обреди и обичаи, всичко, което ги прави част от „нашенци“, но едновременно с това са и най-уязвими на външните влияния поради своята достъпност (Гаравалова/Garavalova 2015; Гаравалова/Garavalova 2020a). Ето защо е изключително важно техният диалект да бъде описан в своето актуално състояние и анализиран с оглед на неговото съхраняване. Едно подробно изследване на говора на всички езикови равнища е

важно и поради местоположението на селището в най-западната част на българското езиково землище, на границата на две важни за историята на българския език диалектни области – крайните югозападни диалекти (на територията на Албания, Гърция и Северна Македония) и крайните северозападни говори (на територията на Северна Македония и Сърбия), тъй като би било от изключително значение за определяне на местоположението на западната граница на езиковата ни територия и за доказване на единството на българския диалектен континуум.

Проследяването на фонетичната система, която в най-голяма степен е свързана с въпроса за класификацията на диалекта, е първата стъпка в тази насока. За нея понастоящем могат да се черпят сведения главно от по-общите и лаконични публикации на български учени (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018в; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019; Кочева-Лефеджиева/Kocheva-Lefedzhieva 2003 и др.). Що се отнася до изследванията на сръбските езиковеди, следва да се отбележи, че те, макар и много подробни, се отнасят предимно до цялата област и са написани в духа на сръбската езиковедска традиция, което води до различна трактовка на редица явления.

Цел на тази студия е да се направи системно описание на фонетичната система на с. Речане, Призренско, за да се открие неговото място в диалектния континуум на българския език. В работата се използва автентичен нов, лично събран и обработен дигитален теренен материал.

2. Исторически звукови промени

2.1. Рефлекси на старобългарската ятова гласна

Една от най-важните типологични особености на западнобългарските диалекти, а следователно и на крайните северозападни говори в частност е напълно прегласеният ятов изговор, т.е. в тях вместо старобългарската ятова гласна (ǰ) във всички нейни позиции се появява само *e* (БДА/ВДА 2001: 91–101; Стойков/Stoykov 2002: 144 и др.). Говорът на областта Средска Жупа, където е разположено и с. Речане, Призренско, проявява характерните особености на моравските диалекти. Поради това напълно логично е тук да се очаква рефлекс *e* на *ǰ*, както в позиция под ударение пред твърда сричка (напр.: *Има и венчаница, и халине – бѣло, бѣло. Баба Рѡга ѿе старѧ жѣна, ѿма бѣла мѧрама и халина бѣла. Бѣл орѿс самѧ у мѧнджа ѿде. Ус бѣло брашно. Брѣг нѣма тѣй, трѧн* (думата бряг се оказва непозната). *Не сѧм чѣла, не вѣруем. У нѣшто да вѣруеш. Свѧкой нѣког вѣрует. Свѧки ѿма свѧѧа вѣра. Они не вѣруйут – не вѣруйе ми нѣ сѧн, нѣ ми не вѣруйе нѣ муш, а ѧно ѿде. Нѣкако ѿмало вѣтера, видѧш? У сѣло спр'ѧмало вѣтер. Вѧли да дѧдже свѧко лѣто. Дѧ сѣг бѣло прѧлет, а сѣга ѿе лѣто. И нѣма дѣ да пѧсет и сѣг лѣто ѿдет у плѧина. Чѣ ми пѣйе млѣко или чѧй и ч ѿде у шкѧла.*

Густо ѝе **млѣкото**. Ше видиме, **среда** ѝмам да вѣзим за Призрен². А ти трѣба да ѝдеш у **среда**. Я **лѣп** му остай и му напуний ѝѣно кѣфиче вода. Трѣба ѝ **лѣп** по што живе она сама на нѣма. **Цедж'ъ** (цедя). А мѣра цѣл дан нѣ **хлѣб**, нѣ вода, нѣ ништа. Свѣ од ѝѣднога **чѣвѣка** узѣмамо пасул'. Тука голѣма плѣта нѣма, аѝи да живѣи **чѣвѣк** кѣи што ѝма. И е видно кѣи си **вѣра**, какъв си **чѣвѣк**. Ко че рѣчеш лѣшо, бѣле рѣчи дѣбро **чѣвѣку** и завршай. Она, кат ѝѣ глѣдна, свѣ че поѝѣде, само **чѣвѣка** да не поѝѣде. Само мишили за тамо, кат че се пушитет ѣвайа виѣза, как ѝе тѣѝи што ѝе да **бѣга**. Ако ѝе сѣнце, че **бѣгам**. Па не мѣгали мѣло, мѣло да **бѣгаѣт**, дѣ че **бѣгаѣт**, ѝа си сѣди. Ыма **мѣсто** тѣ, ѝма **мѣсто**. Мнѣго лѣпе, мѣго планѣне, мѣго **мѣсто** лѣпо. Аѝде **сѣнка**, а че га глѣдаш нѣшине нѣши там. Кат **сѣно** ѝде, найлон да ставѣи. Кѣиша кат бѣло, ѣби за **сѣно** и др.), така и в позициѣ под ударение пред мека срѣчка, пред шушкава или след съскава съгласна (напр.: А тамо че ставѣи мѣло ѣвой **бѣли** ѣриз да се кѣва. И че му ставѣи пѣсле мѣло **бѣлий** лѣк. Он ѝма **бѣлий** цвѣт. ѣвийа **бѣли** кѣшуле, ѣта чѣркина шл'ѣпка. **Врѣм'а** како ѝе тамо? У тѣѝи ѝѣтро какъво бѣло лѣпо **врѣме**, а сѣга ѝе кѣиша. Ыѣн **цѣл** мѣсеѣ како ме бѣлело. **Цѣл** сезѣн од Байрам што б'ул'ѣк бѣло. Уѣимо истѣриѣ на **цѣлия** свѣт. Плѣче **цѣли** дан. Па ти да си рѣкла: у **Рѣчане** ѣчим дѣѣа. И дѣктор ѝма у **Рѣчане** и др.) или в позиция извън ударение, в краесловие или в глаголните окончѣния (напр.: А сте бѣле сами **ѣвѣ**, а ѝмало нѣкой с вас или сами **ѣвѣ**? Тѣри и **ѣвѣ** баклѣви, **ѣвѣ** тулѣмбе ѣве. Ыма **ѣвѣ** дѣѣа. Ыма и шѣлвари, ѝма и дрѣги нѣшни, **ѣвѣ** вѣрсти нѣшни ѝмамо. Как бѣло **дѣбрѣ**, седамдѣсет и сѣдѣм гѣдине ѝмам, дѣбро смѣ. Ыма мѣго ѝе **дѣбрѣ**, виѣж, какъви ѝе лѣпий Призрен мѣго. **Злѣ**, не мирѣше. Ѡ, лѣпа ѝе, Жѣпа ѝе лѣпа, само **злѣ** ѝе празна. Мѣра да не ва **чѣѝѣх** нѣкога, а ѝе так и др.).

Макар и в единични случаи, в говора на с. Речане, Призренско, се срѣчат и дублетни облиѣи с изговор *e // ѣ*: Видѣла сум само што **мѣле**. Видѣла сум че **мѣле**. // **М'ѣлет** тѣѝи кѣфе тѣзи.; Зѣр сум **видѣла** празно тѣѝи. У Манастѣриѣца дрѣжжали л'ѣди пѣсти Байрам тако, што не **видѣт**. Кад **видѣмо** брѣта, ѣн че ѣнисе оне слѣке гѣре. // Гѣре **видѣѣх** ѣвѣе, а ѣвѣе крѣве **видѣѣх** кадѣ сѣлото.; Вака ѝма бѣхче да **сѣѣат** кукурѣз. Затѣѝи ништа куде нас нѣмамо да **сѣѣмо**. Рѣнее мѣго смо **сѣѣале**. Парѣдаѣс, наприке ми тѣѝи **сѣѣмо**. Ништа куде нас не смѣемо ништа да се **сѣѣ**. И дѣле сум **сѣѣала** спорѣд рѣка. // Ѡ, ѝмамо и у двѣриште тѣѝи ѝе **сѣѣено**. Нѣ мѣгу ѝа да му с'ѣѣм вѣче цвѣче. Снайка од брѣт **бѣше** у бѣл'ница у Приштина. // Прѣшли нѣт нѣ ѝе забрайла, дѣбро **б'ѣше**.; Она ѝсто ѝма бѣѣкови ѣва рѣдна вамо, прѣку **рѣка**. // Пѣкоси ѣво и бѣѣи у **р'ѣка**. Подобна особенѣст е регистрирана и в разположѣния в близѣст диалѣкт на Рахѣвец, Призренско, кѣито не принадлежи кѣм областта Средска Жѣпа (срв.: Па л'ѣди **сѣи** мнѣгу; да посѣѣи, нѣчи ≠ Нѣма да **сѣѣеш**, нѣма ништа; Астана, што **м'ѣли** пѣчениѣу. (Ан-

² В примерите личните имена на хора там, кѣдето нѣмат отношение кѣм разглежданата ѣзикѣвѣдска проблематика, са пропускѣни или заменѣни с ѣглед безѣопаснѣстта на информѣторите.

тонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019), а също така е отбелязвана и по-рано в моравските и в северните македонски говори. (срв. Белич/Belič 1905: 37; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 79–84; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016: 29–30). В изследването си върху фонетичната система на Раховец Л. Антонова-Василева акцентира върху факта, че в разглеждания диалект дублетен изговор *e // ê* се среща и при наречieto *нещо*, както и при местоименното наречие *све* (резултат от аналогия между формите *сва̀к//сва̀к'и* и *све* < стб. *вьсь*): напр.: *Хочеш ча̀й н'ѐшто? Предѝ им̀ало свѐ р̀учно, свѐ ф̀изички свѐ* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019). Това е характерно и за речанския говор (напр.: *М̀ало ѝма нѐшта ка сѐкнато (ухапано) и га ѓтекла р̀уку. Да ѝе нѐшто м̀ало, че сѐдиш... Чѐ ми ста̀иши нѐшто ѝл п̀ък нѐшта че ти п̀оможе. Ёто ста̀р чо̀ек кв̀д нѐшто ѝе. // Ё̀учер ми ѝе д̀алеко, н'ѐшто ако трѐбе да к̀упиш. Черка ѝа п̀итала н'ѐшта, ма̀ма ѝа вѝкала, а̀ли он̀а се ѝа̀вила. Ё̀а зна̀м свѐ. Свѐ ѝе д̀обро да зна̀ш и сва̀ки ѝѐзик ѝе д̀обър да зна̀ш. А са̀да свѝѐ се к̀упуйе. // Идет и у ал̀банци, ѝдет и свѐ*), като се разпространява и върху някои лични и показателни местоимения, произлизащи от стб. пок. мест. *тъ*, *то*, *та*, в склонитбената парадигма на които регулярно се появява *ѣ* в корена на думата в косвените падежи (ГСтЕ/GStE 1991: 236–237), срв.: *Т'ѐ т̀увоѝ ѓв'а, што сѐг ма̀лине посѐйале. Ё̀а ѓд зм̀ѝа се п̀ла̀шим ѝма и тѐѝ см̀ок са п̀д м̀етар ѝ по д̀ва. Кѐт п̀ерет тѐѝ црѐва, ѓне т̀урейе, ка̀ко сѐ вѝка, да ѓперет црѐва ѓнай тѐчнос, ѓтрѓвници. Ё̀абланица ѓт Прѝзрен тѐѝа са д̀оле. На виолѐта тѐа ка̀ко се вѝка.* Тъй като редуването *e // ê* се среща спорадично и в тесен кръг думи в говора на с. Речане, Призренско, то лесно би могло да бъде пренебрегнато под предлог, че в лингвистиката факултативно редуващите се фонемии в словоформите (вариантите в рамките на една лексема) образуват сложно единство с еднозначна фонологична значимост, което свидетелства за цялостно отслабване на локалните признаци, стоящи в основата на съответното противопоставяне, без да довежда до пълното му снемане от системата (Кочев/Kochev 1975: 88–89), т.е. тук за фонема *ê* не може да се говори, а само за позиционен вариант без смислоразличителна роля.

Въпреки че не става дума за самостоятелна фонема *ê*, появата на този вокал като застъпник на старобългарската ятова гласна в говора на с. Речане, Призренско, е важна, защото дава основания да се допусне наличието на широки рефлексии на *ѣ* в разглежданата фонетична система, явление, характерно за източнобългарските диалекти. Тази теза се подкрепя и от съществуването на топонима *Ра̀овец*, който се среща често в речта на жителите на Средска Жупа, защото назовава селище в Призренско, и при който се появява застъпник *a* на мястото на ятовата гласна след затвърдяла съгласна *p*, извод, подкрепен от факта, че в записаните форми на думата *орех* в раховския диалект също е налице рефлекс *a*: *Бак̀ла̀ва с̀с ор̀асе, та̀м нѐшто* – изговор, отбелязан и в Жупа – в говора на с. Речане (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018в: 62). Както е добре известно, топонимите са част от най-архаичната лексика, чиято фонетика се променя изключително бавно и

може да отразява отдавна несъществуващи в конкретния диалект явления. Това обаче не се отнася за конкретния случай, тъй като речанският говор изобилства от примери, в които се появява рефлекс *a* на старобългарската ятова гласна (напр.: *Нѐма ора̀си. На брѣго се с'̀ало* (примерите дотук са от Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 56); *Они до гара̀жа та̀мо с'̀ал му̀ш. Сѣг са̀мо да се ко̀си тра̀ва. А̀ли трѐба да па̀зиш, што̀ знаш от дѣк н'̀а̀куа че ѝзладже, тра̀ва ѝе. Ту̀й ѝе што̀ ѝа̀де тра̀ва. Ау̀тобус го̀лем, са̀мо че се прѝлетѝш при та̀а тра̀ва и че чу̀тиш, док прѣдже он. Го̀ре ѝма дѣбра во̀да, ѝма да па̀сет тра̀ва. ... да ку̀пе ѝѣдна, дру̀ги като т'̀а̀х. Ы̀ет шика̀ла̀да ѝе за ку̀ване при т'̀а̀х. Сум ѝмала ѝа ѝѣно т'̀а̀вно. Се ѝѣдно да тѐраш н'̀а̀кой да отво̀ри албански заво̀д. Н'̀а̀кой пу̀т он че до̀йде. Че да̀дем н'̀а̀кому ко̀й нѣма и па̀ре. Н'̀а̀койе мо̀же да ѝди ѝма, н'̀а̀кое заврѣ̀шиле, н'̀а̀кой што̀ да... А ѝмаш ѝо̀ш н'̀а̀кого у хо̀тел? Да ви ка̀же н'̀а̀кой ста̀р. Ма̀ма нѣ зна, ко̀й ли че да пѝтам, н'̀а̀кое дру̀ги ста̀рее жѐне да на̀йда. А̀ли лѐпо, не мо̀й н'̀а̀како и др.), включително в глагола *има*, *имам* (имѣти) и на мястото на контрахираната гласна в думата *няма*, *нямам* (от стб. не имѣти) и нейните производни (напр.: *Где ѝма малѝне? ... ѝма до̀лу кра̀ве иѣт да па̀с'̀ет, чо̀бани ѝма, свѣ ѝма. А му̀ш мо̀й ми ѝмал ѝнсул'̀т. Срѐда ѝмам да во̀зим за Прѝзрен ... // Ы̀меѣ две уну̀чики от н'̀а̀у. Дру̀гаѝе си жѝвот ѝмеѣ. Фа̀ла бо̀гу што̀ ги ѝмеѣ да не прѝне и ту̀й ѝѣ. Прѝзрен ѝмеѣ свѣа но̀шина, гра̀дска. Са го отво̀риле сѐга што н'̀а̀ма. Не, н'̀а̀ма бу̀лгарска оку̀па̀ция. И ѝѣднок мо̀же са̀мо ба̀йрак да но̀си, по̀вече н'̀а̀ма. Ы̀а̀ никек н'̀а̀мам ѝо̀шит на ка̀лея ѝдено. Ми н'̀а̀мау̀ми мло̀го врѐме, а̀ли нѐкат одим ма̀ло, сѐдимо. Н'̀а̀мамо ми нѝшто ра̀боте. Ама н'̀а̀ма да нѣ ми скѝтале по̀сле. Па н'̀а̀маѝте два дру̀га вра̀та, а̀ко за̀твориш*). Появата на широк изговор на мястото на ятовата гласна (с отсъствие или наличие на мекост на съгласната пред нея) е особеност, която е типична за източните български говори и до днес и е била общобългарско явление до XII в., като представлява една от най-характерните черти на фонетиката на старобългарския език, тъй като останалите славянски езици развиват на мястото на праславянското *ǣ* в един много ранен период от своето развитие тесен *e*-вокал (Мирчев/Mirchev 1978: 119). Обяснение за наличието на тези облици в областите Гора и Жупа според Л. Антонова-Василева може да се търси в различни посоки – например в преселници от Източна България по тези места, за каквито съществуват податки при гораните, поради което не е учудващо, че в горанския говор се срещат следи от якав изговор (Докле/Dokle 2009: 11–17, 28–35; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 56). Такива следи се срещат и в целия пояс крайни югозападни говори (Дебърско например), с които селищата в Призренско, Жупа и Гора граничат (Григоров/Grigorov 1907: 241; Соболев, Новик/Sobolev, Novik 2013: 43; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019).*

Както личи от приведените по-горе примери, отклоненията от тесния рефлекс на старобългарската ятова гласна в говора на с. Речане, Призренско, се регистрират след съгласните, които влизат в корелацията по твърдост/мекост в старобългарския – *p*, *n*, *l* и *s* (Тотоманова/Totomanova 1992: 4), т.е. в тези случаи става дума за среща на двете явления – палаталност на консонанта и наличие на

следи от широк рефлекс на ятовата гласна, в резултат от което факултативното наличие на \acute{e} // a на \acute{t} се открива успоредно с факултативното наличие или отсъствие на мекост на съгласната пред ятовия застъпник, макар че самите наследници на ятовата гласна не зависят от околната палатална среда и от съвременното ударение. В редица архаични източнобългарски говори (срв.: Банско; Разложко; Родопите; Тетевен и Еркеч, Поморийско) се пазят следи от стария ударен квантитет на вокалите (Алексиев/Aleksiev 1931: 102–104; Кочев/Kochev 1968; Кочев/Kochev 2010: 34), явление, при което, както при проследяването на други особености в развоя на фонетичната система от старобългарския период до наши дни, се наблюдава директен паралел с „най-крайния български югозапад (Дебърско)“ и с горанския диалект, което измества границата на българския диалектен континуум още по-далеч на запад (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 79). Както бе споменато по-горе, диалектите от областта Гора се намират в непосредствено съседство с жупските говори и проявяват в редица отношения, включително и в разглеждания случай, типологична близост с тях – факт, който е от особена важност за точното определяне на местоположението на западната граница на българското езиково землище. Л. Антонова-Василева допуска, че наличието на ударен квантитет спомага за запазването на широкия гласеж на ятовата гласна, като оказва влияние и на нейното палатализиращо въздействие върху предходната съгласна (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 79) – проява на феномена вокално-консонантно взаимодействие, специфичен за източнобългарската фонетика (Кочев/Kochev 2010: 21), който се проявява и в Корчанско, където отдавна е установено запазването на широкия изговор на ятовата гласна, както и (чрез експериментално изследване) наличието на два типа съгласни: изцяло твърди и палатализирани твърди – разположени пред j , получен от развоя на стб. гласни \acute{t} , \acute{d} и понякога \acute{v} , и със следното произношение: $I+I^{\wedge}+j=I^{\wedge}j$; $t+t^{\wedge}+j=t^{\wedge}j$ (Шрамек/Šramek 1934: 194), и по същия път, в областта Гора (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 80–81). Идентични са и отделните случаи на проява на вокално-консонантното взаимодействие, когато широките застъпници на старобългарската ятова гласна се извяват, макар и като архаични остатъци или факултативни варианти, в разположените в непосредствено съседство крайни северозападни диалекти в областта Жупа и в говора на с. Речане, Призренско, в частност (срв.: широк изговор на мястото на стб. \acute{t} след съгласна n : *Ето стар чоѐк квò нѐшто ѝе. // Йучер ми ѝе дàлеко, н'ѐшто ако трѐбе да кùпиш. Калìна ѝа пìтала н'ѐшта, мàма ѝа вìкала, àли она̀ се ìдвила.*; след съгласна m : *Видела сум че мѐле. // Ёр ìма м'ѐлет туй кафе тàзи;* след съгласна p : *Кòл'ко, рѐче, бра̀ча ìмаш? Кàко че рìѐчет, че е тàке знàш. Она̀ ìсто ìма блòкови òва рàдна вàмо, прѐку рѐка. Пòкоси òво и бàци у р'ѐка;* след съгласна s : *И дòле сум сѐйàла според рѐка. // О, ìмамо и у двориште туй ѝе сѐйено. Нѐ мòгу ìа да му с'ѐйм вѐче цвѐче;* след съгласна b : *Снàйка од бра̀т бѐше у бòл'ница. // Прòшли пùт нѐ ѝе зàбрайла, дòбро б'ѐше;* след съгласна v : *Свѐ ѝе дòбро да знàш и свàки ìѐзик ѝе дòбър да знàш. А сàда свѐѐ се кùпуйе. // Йдет и у àлбанци, ìдет и свѐ и др.*).

В типичните екавски диалекти от западнобългарския ареал (напр. в говора на с. Макоцево, Софийско) явлението „якане“ (т.е. широка гласна *ê* или *'a*) може да се прояви в примери, които от етимологична гледна точка представляват смесване на наследници на стб. съчетания *я* и стб. гласна *ѣ* (Стоянов/Stoyanov 1963; Мирчев/Mirchev 1978: 120–122). Това е характерно и за речанския говор (напр.: *Ама нѐ иде на сѣнк'ѣ нѐ-ладки* (хладки). *Свѣ йѣдеш, ама че т'а дѡдет до ѡчи и рѹки, и нѡги. Е пѡ и ѡвай мѡйкина йѣна йе и т'а. А ѡвѣй йѣзык ми нѣ мѡжеф нѣшита, не мѡже с ѡнглийски нѣшита. А кѣша избѹк што йе ѡв'ѣа загѹшливо йе вѣш. Комунѡлийа, стрѹйа, вѡда и ѡвѡ'ѣ йе понѣ двѣста – нѣтста ѣура си ѡпѹс. Озгѡрѣ мѡло. Прѣмѣ трѣйес – мѡло, прѣма трѣйес. Тѣйа дѣца сѡми не йѣдет свѣ сѹво и свѣ намѡзано нѣшито. И си пойѣде. И крѣши грѡну на лѡми, сѡмо да нѡйѣдѣ. Ёр, ѡно нѣ лѣѣ, нѣ нѣшито. Нѣ, оздрѡв'ѣла ми й рѹката. Свѡдба, свѣ ресторѡни йѣдѣли дѡма. Е па нѣкој мѡра да знѣѣ. Тѡй што йе у Нѣбрегошите, мѡра да знѣй. А дѣ си тѣ, мѡйка, кѹй зн'ѣйе. От кѹда йе, ѡна знѣѣ. ѡна знѣѣ ѡва ѡд брѡта чѣрка ѡна йе). Примери с редуване на двете близки по гласеж гласни се срещат още в старобългарските паметници – срв. *зѹяти, зѹѣѣ; ѡяти, ѡѣѣ, ѡѣѣши; бѹр'а, бѹрл'ам* < *вѡчрѣѣ, вѡчрѣа; мѣдвѣдѣѣ, тѣло, дѡ врѣмѣни, по бесѣдѣѣ* (СтбР/StbR 1999: 562, 814; БЕР/BER 1971: 92; Мирчев/Mirchev 1978: 121). Следва да бъде подчертан и следният факт. Макар за западнобългарските по тип диалекти да е характерна появата на тесен застъпник както на вокала, получен от контракцията на гласните *-ѣа* във формите за 1 л. ед.ч. мин. несв.вр. от типа *трѣпѣахѣ, врѣтѣахѣ*, така и на стб. *ѣ* или на гласната, получена от съчетанието *-ѣа* във формите за 3 л. ед.ч. мин.св.вр. на глаголи от типа *трѣпѣѣ, сѣ* (БДА/ BDA 2001: 100–101), в говора на с. Речане, Призренско, на това място отново се появява, макар и рядко, широк рефлекс (напр.: *И почѣтах да видѣши кѡко се прѡдѡжем удѡле. Уйне, дѣ сед'а? ѡн пред Бѡйрам на старѣци клѡн'а. Цѣла нѡч'ѹчи кѹран – вѣрска кнѣга, и клѡн'а се цѣла нѡч'. Знѡш, кат спѡваш, свѣ йе мѣрно, ѡна кѡшл'а кѡ о кѡ*).*

Регистрирани са и редица случаи на замяна на старобългарската ятова гласна с предната носова гласна и обратното. Това явление се среща спорадично още в някои старобългарски паметници, а разширяването му в среднобългарските паметници е в пряка връзка с деназализацията на *я* и представлява безспорно доказателство за фонетичната близост, която съществува между двата вокала (Мирчев/Mirchev 1978: 121). Л. Милетич описва много случаи на смесване на изписването на *ѣ* и *я* в Мариинското евангелие – срв.: *вѣдѣ, лѣто, мѣсѣц* (Милетич/Miletich 1886: 236), както и на смесването на рефлексите на тези гласни в съвременния български език и в българските говори – срв.: *стягам* покрай *стегам, впрягам* покрай *впрегам* (Милетич/Miletich 1886: 237). В речанския говор също се срещат множество примери с поява на широк изговор *ê* при имена с предна ерова гласна на етимологично място (напр.: *има*) или в резултат от среднобългарското смесване на носовките (Мирчев/Mirchev 1978: 113–114) при глаголните окончания за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. в сег.вр. (напр.: *Нѣшито ако трѣбе да кѹтиши, хвѡнѣ да йдеш нѡдоле... А ѡни че се пѡйав'ат и че сѣдѣт. Нѣ штѣт дрѹго да пѡйедет... Свѣ излѡз'ѣ рѡно из шкѡла. Нѣ, зѡкл'ѹчай, вѣши, ѹлѡз'ѣт*).

Овде е слободно, деца идѐт. Се играет, пуџѐт. Пѐшачѐт. Сами се сабѐрат, сами си се забѐрат, родители само на айрлиѝа. Свѐгде шѐтайѐ, сигурно ги пустиле. А аџо ѝучера кат сбѐриу ми рѐкоф че га пуштѐт. А видиш кат че научим ѝа и гѐсти да ми рабѐтайѐт. Сами цвѐтѐѝе. Кад че ѝде ѝа че ги кувѐ. За ѝсто стѐ. А миѐ туѝ ѝѐ дрџимо, кад нѐма струѝа уз тоѝа звѐн че... Пѐт-нѐѝс гѐдине, у фѐбруар напуни нѐтнаѝс гѐдине! Ым'ѐ како бѐше? Прича ѝма за туѝ – ѝмѐна са и др.). Както личи от приведените примери, съгласната *t* често изпада от окончанието за 3 л. мн.ч. при бърз и непрецизиран изговор.

Както вече бе споменато по-горе, речанският диалект принадлежи към крайните северозападни български диалекти и непосредствено граничи с моравските говори. Освен с наличието на следи от широки застъпници на ятовата гласна дублетният изговор *e // ѐ* в тях, както и в тимошко-лужничките диалекти може да се свърже и с отбелязаната в диалектите в Източна Сърбия „отвореност“ на вокалите от предния ред – *е^a*, и от задния ред – *о^a*, която не се свързва с рефлексите на ятовата гласна, а според някои езиковеди е ново явление, докато според други съществува и в диалекти, в които е унаследено (Петрович, Гудурич/Petrović, Gudurić 2010: 132–133, 383; Белич/Belić 1905: 37). В своето изследване върху диалекта на Средска Жупа Павлович е категоричен, че дифтонгите в смисъла, който влага в тях Селищев, описвайки говора на Полог и сравнявайки го с този в Тетово (Селищев/Selishchev 1929: 288–289), не могат да се считат за характерни за разглеждания регион (има се предвид появата на дифтонги *ee-ea-eä-oa-oo* в резултат от изчезването на съгласни *v*, *y*, *z*, *x*, напр.: *тоа*, *коа*, *сеа*) (Павлович/Pavlovich 1939: 20). Както проличава от приведения по-горе материал, събран 80 години по-късно, широките застъпници на старобългарската ятова гласна все още се регистрират в речта на речанци, чието село е най-леснодостъпно и следователно най-силно изложено на външни влияния, но са още по-често срещани в говора на разположените по-високо в планината села Горно и Долно Любине например. Когато се интерпретира темата за широките застъпници на старобългарската ятова гласна в разглеждания регион обаче, следва да се има предвид и фактът, че в правописа на косовско-ресавската школа се спазва стриктно изписването на *ѡ*, като тази писмена традиция е основана и разпространена в Източна Сърбия през XV в. от Константин Костенечки, ученик на Патриарх Евтимий, по произход от Костенец, Пазарджишко, автор на Житието на Стефан Лазаревич (Цонев/Tsonev 1981: 211; Куев/Kuev 1983: 9). При това регулярната поява на разглеждания старобългарски вокал е напълно естествена, защото поначало ятовият преглас е късно явление в българския език – от XV в. (Мирчев/Mirchev 1978: 119). Според Л. Антонова-Василева фактът, че в езика на паметниците от Източна Сърбия господства до късно източнобългарският правопис при изписването на ятовата гласна, може да се свърже с наличието на следи от широкия ѝ гласеж в крайния запад от българската езикова територия и вероятно това е спомогнало за запазването на писмената традиция, пренесена там от книжовници от Източна България. Те със сигурност не са били единствените, потърсили убежище от чуждото робство в западните

земи, поради което в диалекта на автохтонното българско население източните български особености са се пазили до късно така, както те са запазени и до наши дни в говора на с. Бобошица, Корчанско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019). Следва да се подчертае също така, че говорът на с. Речане, Призренско, не само не представлява изолиран случай сред западнобългарските диалекти по отношение на разглеждания проблем, но се характеризира с наличието на редица източнобългарски черти на всички лингвистични равнища (срв.: наличието на много по-богата от традиционната за диалектите, принадлежащи към западнобългарското наречие, палатална фонетична система, напълно функционална в разглеждания местен говор, появата на местоимения *т'а*, *те* вм. *она*, *они*; някои особености на бройната форма за множествено число при съществителните от м.р. и др. (Гаравалова/Garavalova 2020б; Гаравалова/Garavalova 2020в)). Това, предвид разположението на разглеждания териториален говор във възможно най-западната част на българското езиково землище, представлява важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница.

2.2. Преглас на йотувано *a* (стб. *я*)

В говора на с. Речане, Призренско, се регистрират отделни случаи на преглас на етимологично *a*, при това обикновено във вариант с липса на разглежданото явление. Този факт не буди учудване, тъй като такъв тип преглас е характерен предимно за източнобългарските говори, а на запад се среща само в южния дял на българските говори в Беломорието и Корчанско (БДА/ВДА 2001: 104–112). Той се среща сравнително често при глагола *ям* (напр.: *Йа да нѐ си йѐдена, тѐжко ли че ти бѐде? Пѐста кой дѐржса, цѐл дан ни йѐде, ни пийе ништа. Пѐсле кат се тѐ завѐрши – дай воду, дай да йѐду. Зѐми та л'убѐница, ѓзи дѐн'а, ѓзи, йѐди. Они дѐнели и пѐшкири, и хрѐна да йѐдет. Шикалада ѓе за йѐдене и за кѓване. Най-више ѓе йѐло ко ѓма, да ѓма да се йѐде. Мѐра да се жѓви, да се йѐде. Йа понѐ йѐдем блѐго. Свѐ йѐдеш, ѓма че т'а дѐдет до ѓчи и рѓки, и нѓги, и свѐ, а ѓе тѐко. И сегѓ дѓшла и ми дѓнела йеднѓ кѓфиче, ѓве дѓп ви прѓтили да йѐдете. А тѐшко ми ѓе слѓбите най-гѓре да ги ѓднесем да йѐдет*), макар че случаите с липса на разглежданото явление са също толкова многобройни (срв.: *Не сѐ ѓаде, не сѐ пийе, мѐсец данам ништо от ѓвечер и сабайлем у чѐтири, и тѐг че йѐдеш, и ништа. За ѓѓдене де ѓѓдѓи? Най-вѐче трѐба да се жѓви, да се йѓде, да се пийе. Овчѐтина, ѓагнѐтина, телѐтина, крѓве тѓй ѓѓдемо свѐ, сѓмо прасѐтина не ѓѓдем. Йма мѐчке в шѓме, глѓдне, ни ѓе ѓпасно да ѓма што да ѓѓде. Кѓчи пѓсле онѓ бѓйрамска традиция ѓе као ѓбичай ѓѓдете пѓта. Мѐсо са ѓѓди до не са сѓмнал (докато не се е сѓмнало). ѐвде ѓл'кохол зѓбранен за нас и не ѓѓдемо свинѐ и свѓнска мѓс, а ѓстало то свѐ мѓже. ѐвде тѓк свѐ ѓдемо, че пийемо, че ѓѓдемо. Ако ѓма нѐшто, криѓм се, ѓѓдем. Штѓ ѓчеш, штѓ ѓѓдеш пѓ-долу стѓй го, че прѓчамо, че сѐдимо. Мийе нама че ни прѓтет мѐне да ѓѓдем. Че поѓѓдемо тѓко. Ми че сѐдимо и че ѓѓдемо. Кѓмпир ѓве ѓе хрѓна што ѓѓдем унѓтра. Тѓй ѓе штѓ ѓѓде трѓва*).

Характерна особеност на всички западнобългарски говори е това, че при тях ударената гласна след *ч* в думата *чакам* е *е*, като вокал *а* (типичен предимно за източнобългарските говори) в тази позиция се среща на запад единствено в Дебърско (БДА/ВДА 2001: 112). Успоредна употреба на глагола с прегласена и непрегласена гласна под ударение се открива в говора на с. Речане, Призренско (напр.: **Чѐкай** де! Е затуй ѝе дру̀жба, га **чѐка** нѐга да ѝде да се к̀упе. Да нѐчеш да заб̀раиши да ѝ ка̀жеши да ме **чѐка** т̀ука, че се ка̀рамо. И че **чѐка** у тр̀отоар. **Чѐкам** те. Па она **чѐкала** бра̀та, вѝкала да ѝдет до Небр̀оште. **Чѐкай** нѐк са за̀лади ма̀ло. **Чѐкай** да вѝдим са̀мо кв̀а ѝе слѝка. А **чѐк** сѐ ма̀ло да ти ка̀жем, ч̀ерко. **Чѐкам** д̀ок д̀оджеш и, ако нѐ сум т̀уй нѝтала, д̀ошол кл̀'уч ме б̀рине. Т̀уй ѝедна **чѐка** д̀оле за на̀ма. С̀ъг кат д̀одеш к̀учи, ко̀лико п̀осол' те **чѐка**, к̀уй зна ка̀кво че на̀джеш по к̀уча. Ъ̀а не **чѐкам** ни цвѐт, она тѐк че да цвѐта̀йа о̀во. Ста̀й да ти ск̀ува, **чѐкай** ма̀ло. Мо̀же, **чѐкай** да на̀джемo дан ѝма п̀о-арна, а̀й слѝкай ко̀л'ко. // **Ч̀акай** бра, ей! **Ч̀акамо**. А ѝа **ч̀акате**? А̀йде ч' ѝдеш, **ч̀акат** те у б̀угарската та̀мо. **Ч̀акамо** ѝди ѝедна г̀одина – здрав̀е. Па **ч̀акале**, ѝшле по сѐла а̀л'банске. Че те **ч̀акайа** на а̀еродрум). Подобно на диалектите, принадлежащи към западната част на българското езиково землище (БДА/ВДА 2001: 106–110), в речанския говор разглежданото явление обаче напълно отсъства след *ч* в останалите случаи, както и след *ж* и *ш* (напр.: У̀зи т̀уй... **ч̀ашиата** у̀земи! За̀што донѐсе ги **ч̀аши**ти? А̀й, ста̀й, а̀ли п̀оне ѝѐна **ч̀аши** вода мѐне да̀ди, ма̀йка. Мѐни ѝедна **ч̀аши** вода да̀й из ф̀риджидер. Т̀уй ѝе **ч̀аши** а о̀ве ѝе шу̀л'а. Па **ч̀аши** ѝе о̀ве, мо̀жеши, шт̀о зна̀м ка̀ква раз̀лика. А о̀ве ѝе **ч̀аши** ка за со̀к ѝе о̀ва. Ъ̀ѐна **ч̀аши** шѐкер, ѝѐна **ч̀аши** млѐко и п̀ола маргар̀ин. А си вѝдела ма̀лце **об̀ичаи**. По ста̀ри **об̀ичае** кога̀ се она у̀дае ѝѐзди на ко̀ня, не у ко̀лу. Алѐ она зна̀ то ѝе како ѝде то̀й **об̀ичай**, ѝа нѐзнам. Та̀к ѝе **об̀ичай**. У̀бави **об̀ичаи**. Нѐма, нѐма **об̀ичай** о̀вде, ѝма сѐкакви **об̀ичаи**. Мѝйе от свѐкуде смо зѐли **об̀ичаи**. Ъ̀а, жѝвели смо за̀йедно и се сва... от св̀акогo **об̀ичаи** ѝмамо. Он п̀осле п̀одне, ка д̀одже от п̀осон, мо̀ра да **об̀ичай**, у̀гасне телевизор д̀оле, спра̀т др̀жи, п̀очисти и за̀твори. Че се о̀женет, че бинет и ун̀учинки пак че вѝдиши ка се **ж̀алят** ка... она да га... **ж̀али** га, во̀ли, а̀ли да нѐ буде ма̀ма уз нѐга, уз н'а̀у да б̀уде. Ъ̀ди ми се **ж̀али** жѝвота, ако сум ста̀ра. Ду̀ша се **ж̀али**. И ѝѐно полуг̀одие за̀върши, ка̀ко се вѝка сѐместър за̀върши кад пап̀ири му стѝгнаа за У̀стрия, а̀ли п̀осле му бѐше **ж̀ал** и ва̀мо да о̀стаи. Он на̀учил врѐт сѐ ма̀ло ва̀мо и о̀стана т̀у, па **ж̀али** за У̀стрия. Са̀мо сѐга тѐй у нѐмачко и затѐй она во̀ли да се **ж̀али**. О̀пет **ж̀алиш** и сѝна и... И **ж̀аби** а̀ли нѝшта, свѐ, **ж̀абина** па... мо̀рат п̀о-вѝше у вода и шт̀о да... прѐ са̀ отрова. На змѝи ѝма о̀не **ш̀арке**. Змѝи, **ш̀арка**, п̀оскок, бѐла, бѐлка ка̀ко ко̀й ѝе. Нѐ, нѐ, **ш̀арке** ѝма о̀вде у̀век. Ъ̀сто се **ш̀ари**. **Ш̀арени**, **ш̀арени**. Ъ̀ да на̀джемo нѐкоа **ш̀арена**, да вѝдиши да смо и **ш̀арени** ѝсте. Нѐ о̀виѐ, ѝма о̀ва **ш̀арена** нѐма смо ѝсте. И ги **ш̀арет** та̀мо. Нѐ, ма, змѝйа, **ш̀арена**, ѐве. **Ш̀арена** змѝя. То̀ли-ка̀ква ѝе **ш̀арка**).

В говора на с. Речане, Призренско, след съгласна *й* преглас на *а* се регистрира успоредно с отсъствие на явлението при глагола *зная* (напр.: Свѐ **зна̀йат** п̀осле да сте т̀уйка. Е па, не мо̀га ли о̀ни да д̀оджет, ако **зна̀йат**, кад им ка̀-

жеши, не мога ли до Речане да додджем? Да не **знайат** от къде си гим казала. // Свѣ смо биле... мийе ресторани, што сме имали, и свѣ **знает**. Нѣ, нѣ, **знѣт** на како што смо та звѣли (знаят, че сме те извикали). Да **знѣйет**, кат че идѣт нѣгде да **знѣйет**), и отново не се реализира при други думи (напр.: *А туй ље чорба от паче, сѹпа, пача чорба от телѣтина има и од љѣгн'а прѣйм и од бѣтаци. Вѣмо у шѣрна љѣйца че нѣсиш, љѣйа и шѣкер. Шѣс љѣйца и чѣртирстоти грама шѣчер. љѣйца, пѣржени, кѹвани, ѣмлет. љѣре, кѣзи, љсто. Нѣки има љѣрине код нас, свѣ бре код нас имат*).

Наличието на преглас **ѣ > е** е отбелязано факултативно и в говора на горанските и жупските села на територията на Република Косово, както и в с. Раховец, Призренско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 84; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016: 26; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019; Младенович/Mladenović 2001: 93). Той не е характерен за северозападните говори според данните на БДА (БДА/BDA 2001: 106–112). При описанието на тази особеност трябва да се има предвид, че наличието на преглас **ѣ > е** е характерно и за сръбския език, който жителите на Речане са изучавали (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 84).

2.3. Рефлекси на старобългарската задна ерова гласна **ѣ**

В говора на с. Речане, Призренско, липсва единство по отношение на застъпниците на старобългарската задна ерова гласна. В различни позиции стб. **ѣ** има различни рефлексии в диалекта, като се регистрира и сериозна вариативност в една и съща позиция и дори в рамките на една и съща лексема.

В позиция в коренна сричка под ударение при старобългарската задна ерова гласна се явява застъпник **ѣ**, характерен за преобладаващата част от крайните северозападни говори, или първична вокализация **ѣ > о**, типична за част от крайните северозападни и за крайните югозападни говори (БДА/BDA 2001: 59), с които речанският говор граничи. Ето защо не буди учудване фактът, че в него се регистрира наличието и на двата посочени рефлекса: *дѣш // дош, звѣн // звон* (напр.: *Млѣго, млѣго свѣ мѣта дѣш. Та туй вѣка млѣго врѣме дѣш бѣше. // Нѣма вѣше дѣш, че се љспрай врѣме. Ѧна за дѣш вѣка.; И кѣ звѣнкѣте кат љдѣш пѣшки. // Звѣнове чѣвек у шкѣла што љмѣте, дѣ мѣже да нѣджем. Кѣо о цѣква што љма звѣн. Туй љѣ звѣн љмамо мийе и др.*). Много думи са отбелязани единствено с наличието на изговор **ѣ** (напр.: *љска, крѣде, лѣжем, ако љма нѣшто, крѣйм се, љѣдем. Мѣже да сѣхне, дѣ. Нѣка, нѣка, љмало и мийе ља љѣле и нѣмо љѣшите љеднѣш, сѣмо љѣш*). В своето проучване на българските диалекти в Косово Л. Антонова-Василева отбелязва и наличието на рефлекс **а** в коренна сричка: **Кѣсно** и ље за н'ѣйзи. (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 57), което се потвърждава и от събрания от мен материал (напр.: *Не, и крѣве да вѣш у сѣлото, ама тѣ љдѣш кѣсно. Пѣсле пѣт сте билѣ, ааа кѣсно ље. И љѣн дѣн' сѣмо љѣли рѣнее, љѣли кѣснее. А че тѣримѣ на нѣш вѣч љѣно кѣфе, кѣснее. Ама мѣло кѣсне, че пѣ-рѣно мѣрал. љзвините што кѣсним. Лѣгнал ље ѣн кѣсно. А ѣвѣка сѣга мѣксус дѣплѣме кѣснет, да не бѣ љшли напрѣмер дѣца у љнострѣнство, да*

би останале. **Ванка. Ван** ѝе бѡде, а вѡмо... **Ван', ван'**. И на зѡма ѡно ѝе **ван** и сѡди. Ё, тѡй ѝе и зѡме **ван** и сѡди, и дѡ зѡма ѡно ѝма ѡвек цвѡт и тѡ нѡн стѡп цвѡта. Е па и ѡстане и ѡн тѡ ѡстане, **ван**, а на мѡра са ѡне вѡлики као дрѡве, че гим (им) прѡйѡтно, тѡпло. Нѡ, дѡма, ем и ѝѡ у сѡксия ли сѡм го ѡстаѡла **ван**, ѡе под ѝѡхка (мивка) тѡм. Прѡф на тѡха вѡта нѡка се кѡва и пѡсле ѡзѡеш мѡсо и га дрѡбеш сѡтно, сѡтно на **даска** мѡсо го ѡдвол'ѡш от кѡска. Пѡтос од **дѡске**, од дрѡво. **ѡз дѡске** пѡтос нѡпраен, лѡкиран, свѡ и зѡкован).

Наличието на вокал ъ във формата за 1 л. ед.ч. сег.вр. на спомагателния глагол **сѡм** изобщо не е рядко срещано в речанския говор (напр.: *Ни сѡм чѡла, вѡсоко сѡм, ни сѡм чѡла. Ызмукла полѡко, па ѡѡпет сѡм му нѡпунила вѡда. У Жѡпа, а не сѡм вѡдела сѡла. Па ѡ сѡм сѡм пѡла сѡмо да не пѡйѡеш сѡма. Па ѡ сѡм рѡкла ѡному кат сѡм дѡла кл'ѡч, мѡра квѡка ѡли пѡк трѡба дрѡн, од ѡеднѡм и трѡк. И сѡм се слѡкала. Свѡтбе гѡре, ѡвде свѡтбе, ѡве што сѡм ти покѡзала, а и дѡле – рѡдѡжѡн дѡни, берѡтбе, венчѡн'а и др.). Освен това при него се открива и вариантен изговор **сѡм** // **сом**, като рефлекс **о** на стб. ъ в тази лексема е изключително рядко срещан (напр.: *Влѡз'ѡй, ѡко ти лѡдно, ѡвде сѡм затвѡрила ѡѡ. Ыѡ не сѡм билѡ нѡкак на калѡйѡ. Сѡм дѡжѡпала ѡѡ и ѡсто ѡни сѡм тѡпала и мѡло ѡвой кат че дѡд'е из ѡкѡла, мѡло ѡн тѡпа и тѡк ѡѡ. Сѡм ѡшѡл ѡѡ, шѡс пѡт сѡм бил у Бугѡрийѡ, тѡм, у Страцимирѡвци. А сѡм дѡнѡла и шѡчер, сѡм тѡри-ла ѡѡ шѡчер ѡма дан ѡѡ ѡѡш мѡло вѡлиш. // Не сѡм чѡла, не вѡруем). Макар и по-рядко, се регистрира поява на застъпник **а** на вокала в разглеждания случай (напр.: *И дрѡго што сѡм ти рѡкла, рѡсторѡн ѡе грѡден. Ни сѡм ѡѡ вѡдел дѡнес. А не е стрѡшно, не, ѡли нѡзнам, не сѡм, нѡли сѡм ѡѡ ѡту с'ѡ и пѡстрѡнувам и затѡй нѡзнам). В диалекта на с. Речане, Призренско, при основната форма на спомагателния глагол вариативността е по-скоро между изговор **сѡм** и **сѡм**, като може да се наблюдава в речта дори на един и същ информатор (срв.: *Тѡм ѡѡ бес шѡчер нѡ забѡрѡвила сѡм и ѡѡ стѡра сѡм, забѡрѡвила сѡм. Учѡт ѡнглѡски, нѡмѡчки, и нѡ знам кѡй дрѡг, па ѡѡ кат сѡм ѡшла, ѡѡ рѡски сѡм учѡла и др.). Л. Антонова-Василева отбелязва наличие на същото редуване ъ // у във формата за 1 л. ед.ч. сег.вр. на глагола **сѡм** в говора на с. Раховец, Призренско, като отбелязва, че появата на звука у тук може да се дължи на аналогия с формата за 3 л. мн.ч. – **су**, както и на влиянието на билабиалната съгласна **м** (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019). Наличието на подобни рефлексии при сходни фонеморфологични условия, което е регистрирано в широки ареали в българските говори на югозапад (срв. напр. окончанието **-ум** за 1 л. ед.ч. сег.вр. на глаголите в Кукушко), както и появата на прехода на **о > у** в редица български диалектни области (срв.: формата **сѡм**, която е разпространена далече на изток в рупските говори), според авторката поставят въпроса за възможността за развитие на рефлекс **ж > у** след съвпадението на задната носова и задната ерова гласна на българска почва в диалектите (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 20–22; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019). Тя подчертава, че примери от с. Шишевец, Кукъска Гора, свидетелстват за възможността изговорът **у** да е следствие от вътрешни развойни тенденции, като например развой от пред-****

ходен изговор ъ, ъ2 > о с последваща прелабиализация. (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019). Тъй като речанският говор показва редица типологични сходства както с горанските диалекти, така и с говора на с. Раховец, Призренско, който, макар и разположен в съседство, не принадлежи към областта Жупа, може да се приеме, че тези изводи важат напълно и за него.

Л. Антонова-Василева отбелязва при глагола *тъка* и неговите производни форми без вокал в речанския говор: *Има от дърво, па навъртиши на въртило, у ничи, па бърдила, па ткайеи со рѹки. Ё, кой што смо имале, мие смо ткале бѹише. От вѹнено ткане* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 57). Глаголът *лъжа* е регистриран само веднъж със запазена ерова гласна: *Иска, краде, лъжем, ако има нешто, крийм се, йадем*, но при него съществуват варианти в разглеждания говор, които не са регистрирани в записите. Подобно е положението и при съществителното *лъжица*, където застъпникът на старобългарската задна ерова гласна е извън ударение и думата е регистрирана само със запазено ъ: *Със лъжица малу гу исчѹпиши, после ас малу гу избѹркаш* (примерът е от Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 57).

При наставките в говора на с. Речане, Призренско, вариативността също е голяма, като се отбелязват застъпници ъ // о // а на старобългарската задна ерова гласна (напр.: *И е видно койа си вѹра какъв си човек. Такъв ѹе наш пѹсол. Како, шта да рѹдиши, живот ѹе такѹф. До пѹтък после че копѹрамо и че ти дадем йа кл'ѹч. // Он, ѹф какоф си! Нѹкой нѹма чѹрку, нѹкой нѹма майку, нѹкой ѹе ѹвдек, тако ѹе свѹт, живот ѹе такоф. Она ѹе гѹтова сѹга у пѹток. // Такаф ѹе живот. Дѹца са на ѹѹмор от пѹтак. Па како нѹма, ймаиш ѹтрак, сѹѹда, четвѹртак, пѹтак. Дѹайси и вѹѹри ѹе сѹѹда й дѹаси и вѹѹри – четвѹртак*).

Успоредна употреба на изговор ъ и о е отбелязана при представки в речанския говор (напр.: *Е кат тѹѹйа хѹлина, ти кат сум ти вѹкала ѹва сѹшии. Ёѹа дет ми кат слѹкали вѹко и кат смо вѹкали после кат ѹе сѹшила при дрѹга. Блѹкои кѹпи, сѹзидай кѹча. Сѹмо да йтаиш /ѹтаж/, да пѹкриеиш, кат сѹзидаш да пѹкриеиш. Па си кѹпил и че ти сѹкрѹят и дай дрѹге. // ѹѹде от нас сѹкрѹнеиш лѹво – дѹсно и ѹѹмак си на глѹвна ѹлицѹ. На ѹѹцко да му ѹпереш дѹбро, да му сѹмелеш на ѹѹцку и свѹ да му зѹмешаш, и тѹ да йѹде. Мѹсо са йади до не са сѹмнѹл. Сѹбор де гѹре кат го имале на боиш'ѹкете*).

Изясняване ъ > о е отбелязано и в предлога *крос* 'през' (*Йа крос ѹлицѹ прѹво по нѹдоле. И крѹс Призрен млѹго пѹтуѹ. И ѹна, крѹс вѹреме, и ѹна че бѹѹде. Ушли дѹца крѹс сѹд..., крѹс прѹзор и поправл'але ѹценки у шкѹлу. Штѹ смо рѹке три крѹз Рѹчане и др.*).

В говора на с. Речане, Призренско, особен интерес представлява рефлексът на старобългарската задна ерова гласна в предлозите *със* и *във*, където също се отбелязва значителна вариативност, като в разглежданата позиция се среща изговор ъ // о // а // у. По-голямо разнообразие от варианти се наблюдава при предлога *с/със* (напр.: *Па и код нас със тѹква прѹв'ат. Със лъжица малу гу исчѹпиши, после ас малу гу избѹркаш* (последният пример е от Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 57) // *Сос тѹй аѹтобѹс? Па и код нас*

сос тиква прав'ат. Нещу да се качим, ай *сос* здравл'е да ми идеш и увек ддожди! Ранец *сос* себе немаш. // А се чуеш отдире фоно *со* н'ау? Ай *со* здравље ... да ме чека тука, че се карамо *со* тийа таксисте други. На фарма *со* стока работали. Йас че ги исперем *оз* вруча вода добро и че ги спремим свѐ. Мачка има йедна *оз* маля бѐба. Иди *оз* кола горе. Школа йа сликала она *оз* ограда. А маля йе *сас* четъри, успеха й чѐтири айсѣг че биде. *Сас* разредни старейшиине. После други дан иде да земе младу *сас* бочови, тупани. Байрак – накичи се *сас* сѐрмата, *сас* пѐшкири и йѐдѣн го нѐси. Ранее *сас* кѐчийа йсто, а с'аг *сас* аутомобил, с ауто. И йа се договар'ам *сас* сѐстра да видим нѐки тѐхнички факултѐти. *Сас* шйчер, бѐз шйчер?// У шѐрна, *уз* мйксер че ставиш и че ги умѐсиш. О, тѐй ге очеше да ге утена *уз* та вайдушина пѐшка. *Уз* ауто сте дошли из бугарска или? И остана *уз* йѐну чѐрку. *Уз* фамилия, *уз* прийтѐли, кой како отчет. // Ама мѐра да идеш с табиле (домашни чехли) по дошуме. У школа, у двориште че бйне, дѐца с бѐг, змйе што има, дале нѐ. А тй скитала с она маля или само з нау си причала? Па йсто йе, с рѐда йе йсто). Покрай изговора сѣс на предлога съществува и изговор *ас*, а покрай изговора *сос* // *ос* възниква и *сус* // *уз*, вариант, който може да се свърже и с предлога *въз* > *уз*, като същото разнообразие от варианти Л. Антонова-Василева отбелязва и в раховечкия диалект (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019). Подобна вариативност, макар и малко по-ограничена, се наблюдава и при предлога *в/във* в речанския говор (напр.: Оча **воз** бугарска, алы не тодыко ка **во** Устрия. А сутра идеш **воз** автобус. // Друга година он да га пратиме **вав** Бугария унука. // Йа сум радила **во** фабрика што йѐ, код нас фабрика „Принтек“ било ранее. А туй било напременно скъли оне пѐлене, **во** што сме повийале дѐца пѐлене. Да идемо после – **во** субота. Прѐкува вода, стаймо **во** пуста и пийем. А тамо йако прийтѐни са **во** Скопле. // Йма мѐчке **в** шуме. Тука **в** ой перѐн? Ишол чѐтире године **в** гимназия. Йа **воз** мѐжа, а сын ми е доктор, кѐча има **във** под вѐмо). Причината за това е, че предлогът *в* най-често има изговор у в диалекта (напр.: Имах добра работа, господска работа у банка де й у Призрен. После сум работел у младине. Ставиф фотокѐпийе у кѐвера и мн. др.).

Вариативността на застъпниците на мястото на вмъкнатия ъ е още по-голяма, защото зависи и от фонетичните условия. Поради това при думата *вятър* се появява и изговор *е*, а при числителните *седем*, *осем* и техните производни – и изговор у (напр.: Дува **вѐтър**. // Нѐкако ймало **вѐтера**, видиш? У сѐло спр'амало **вѐтер**. Чѐтирс трй годин и **седѐмс** трѐти, **седѐмс** чѐтвѐрти, **седѐмс** пѐти. **Сѐдѐм** у бугарско тамо са. Кол'а са овца и ако двѐ-трй до **сѐдѐм** кол'ат тараннише, кол'ат крава. И кад минат година, она од йѐтърва ми снайка, и мѐж й ради и она ради, и га нѐси и га чувет до шѐс, до **осѐм**, то зависи, до **сѐдѐм** най-вѐче га чувет. Ове сѐк ша са нѐтамо сйчко узели **сѐдѐм** кѐбика. Йѐдна нѐдел'а, **сѐдѐм** дѐна бйл и пак отишел за изпити. Други – **осѐмдѐсет** пѐтан'а. **Осѐмдѐсет** године. // Кат че йеиш, па мйе напраймо шѐсдесет – **сѐдемдесет** литара за тѐ, што вѐли да пийет. Од **сѐдем** час одма идемо до дѐсет, до пѐла дѐсет са врачамо и так. Пѐла **дѐсем** че бидеме там. // И сабайле ймале у **сѐдум**

пòлет от òда до Приишина. Па смо òмале òсум гòдин у Призрен ресторàн. От òсум до пèт туй òе било. А сèга сèдъм, òсум, дèсет, тòлико са у рàзред нè òе мào. Òсум сàт, знàчи òе цèл дèн. Ймам òсумнайсе гòдине, ученик сум. Òсум òл'ади и сèдъмсто èуро бès оперàция, бès ништа и òстанала жила пàк. // Кàк било добрè, сèдамдèсет и сèдъм гòдине òмам, дòбро смò и òпет знàле ле штà, нàпред стрòй òе било).

Във формите за мъжки род на миналото деятелно причастие в речанския диалект най-често се наблюдава изясняване $\bar{y} > o$, но се срещат също така варианти със запазване на \bar{y} , както и такива с поява на вокал *a* поради изравняване на неударените *a* и \bar{y} в резултат от редуционни процеси, като в този случай липсва изпадане на гласната в останалите форми на думата (напр.: Да би **могъл**, да би **могъл** да слèзе тòй нàдòколо или нàдòле по лèsницата. // Нèкой стàр òтец **рèкол'**: да òмаши, сине, у свàко сèло по òèна куча. **Рèкол'**: как да мòгу òа, бàбо, да нàпраим по òèна куча? Нè **рèкол** гòспод, штò кàжеши. Кàко **рèкол** бòг тàке, мийе смо стàри. Она нèма мўжа, без мўжа, удòица, òмрòл òо ò мўш. // Кàко кòй мòгал òдма. Дòк смо мòгали, дòржеле смò. Нàпрай баклàва, дòк мòгала. А си мòгала тì пòсле?).

В говора на с. Речане, Призренско, изговорът на сонантното *r* е много често срещан, особено при по-възрастните носители на диалекта (напр.: Е, òкол мèне òе кòмшия, штò ми пàви стòлица **др̀вена**. И **др̀во** трèба да б̀уде àли б̀ор, èли б̀ук. È туй и на **др̀во** òма туй òèна сàксия увèшана. Оно òе бòлее кат се мòкри, кат се с̀уши, мòкри, с̀уши, **др̀во**. Е, стòличе туй р̀учно п̀рай от **др̀во**. А на мòра са òне вèлики као **др̀ве**, че гим (им) п̀рийатно, тòпло. Мнòго **др̀ва** трòшим. И за Нèбрегошите òма, **п̀р̀во** òе разкр̀сница òде за Манаст̀ирица, а тì п̀раво òдеш за Нèбрегошите. А **п̀р̀ва** куча у Нèбрегошите е нèйзина. **П̀р̀во** òе грòбле, пà куча ò òе. **З̀рна**, **з̀рна** и òе двà èура **з̀рна** òе, тр̀й у ст̀вари. Ти òчеш **б̀р̀зо** да б̀удеш свèкърва, да се òдмериши. Туй òе **б̀р̀зо** п̀умпа, à?Гòре на **б̀р̀до** ми òе куча од рòд. Джàмийа, гòре са мòи на **б̀р̀до** и кат са òкрнеш, тàмо джàмийа се види. Душа каквà òе код чòвек, **с̀р̀це**. А тàа до тèбе кòа òе у **с̀р̀мена**? Таблèте, а тì пòмогло мào за **г̀р̀ло**? Àли за **г̀р̀ло** млòго òе дòбро, за кàшел' и др.). На негово място е отбелязана и поява на група $\bar{y}r/\bar{r}\bar{y}$, явление, типично за българския и дори за старобългарския език, тъй като в някои паметници от този период на мястото на сонантните съгласни се изписва съчетание от сонорна съгласна и еров вокал. При това следва да се има предвид, че в речанския говор, макар да преобладават случаите на изговор $\bar{y}r$ (в едносрични думи и пред една съгласна) и съответно $\bar{r}\bar{y}$ (пред две съгласни), като в някои случаи сонантната съгласна се произнася с по-голяма интензивност, а еровият вокал – с по-слаба, много често в рамките на една лексема при един и същ информатор може да се регистрира изговор \bar{r} // $\bar{r}\bar{y}$ // $\bar{y}r$ (напр.: Пà нè òе од **д̀р̀во**. Пàтòс од д̀аске, од **д̀р̀во**. Òве и òне **др̀вен** ми било, **п̀р̀во**, штò сум ти покàзала на с̀лика, òе од **др̀во** ресторàн ун̀тра. Гòлемо **др̀во**. Òн òе от **др̀во** др̀уги ресторàн тàм. Крòмита (покрита тераса на ресторант) òе **др̀вен** ун̀тре. А òна мòж да òма нèкой **др̀во**. А лòжиши ти на **др̀ва** или п̀арно мòж да? Свè ми òе на **др̀ва**, двàнайс к̀убика. Ништо и

миѝе, ма̀ло по **дрѝва** за зѝма. По-ѝаки **дрѝва**, м̀до̀го са по-добрѐ. А стѐ на **дрѝва** или на **от што**. А ту̀й дѐте што **овдѐк** бѝло, ка̀й што смо̀ тру̀пали **дрѝва**, кад бѝло да **пѝта** за у **кѝрс**, дѐ бѝло? До̀ри из под бушѝнико̀ ѝма ѝена̀ од **дрѝва**, од **дрѝванѝрийа**, ка̀ко се **вѝка**. Са̀мо ѝедѝн ѝлаз у **Нѐбрего̀ште**, ѝедѝн ѝе за **Ма-настѝрица** **разкрѝсница**, др̀уги ѝе за **Нѐбрего̀ште**. Ва̀ко ко **Л'ѝубине**, кад ѝде **Го̀рн'о** и **До̀лно**, ѝма **разкрѝсница**. Нѐ дѝржѝ иш̀уткѐ нѝкои, нѐ **дѝржѝ иштѝркуи**. Ниѝе **дѝржѝм** ма̀чке. Ама̀, брѐ, нѝ по̀ла **цѐнт**, **вѝка**, нѐче да **за̀држѝ**, тѐ то̀лико̀ по̀штена̀ жѝна. Она̀ ѝе до̀бро, **четвѝрти** ра̀зред. И **пѝрви** дѐл ѝма **стодвѝдесет** **питѝнки**. И та̀а но̀ч' ѝе **пѝрва** но̀ч' ко̀я **Мо̀хамед** по̀чва да до̀носи **Кора̀на**. **Пѝрви** дѐн нѝ ѝе. **Пѝрво** ѝде он, на по̀сле **миѝе** ѝдемо̀. Нѐ за **пѝрви** пу̀т. ... **игра̀шак** по нѐкоги **сас** тѐ **зрѝнца**, **о̀не** **цѝрне** мо̀же да ѝма. Ка̀ н'а̀ма **кат ѝе** до̀шло **га пу̀тат** тѐ **зрѝнца** у **гра̀х**, ѝе **цѝрно**. **Глѐй** **ка̀квѝ** **лѐпа** **свѐкѝрва**. Па он ѝе **оперѝсан** **от сѝрце** **о̀вой** **муш**. **ѝа** **сум** бѝла **ѝсто** **уд сѝрце** у **бо̀л'нѝцта**. Па **ѝе** **от ѝѐтерво** **ми** **чѐрка** у **Ско̀пл'е** **сѝрце** **оперѝшала**. Ама̀ нѐ ѝе бѝло **та̀ке** **нѐкоа**, **нѐко̀й** **нѐмочка** **по гѝрло**. А, **грѝло**. Али мо̀ж да ѝма и у **Грѝнчари** **ѝчет**. **Грѝнчарѝи**. Оно **ка** **се пѝржѝ** **о̀ве** на **ска̀ре** **вѝлике**. **ѝа̀йѝа**, **пѝржѝени**, **кѝвани**, **о̀млет** и др.). В **няко̀и** **слу-чаи** е **отбеля̀зано** **наличие** на **изясня̀ване** на **еровия** **вока̀л** в **сѝчетанието** **ѝр**: **Ка̀** **н'а̀ма** **кат ѝе** до̀шло **га пу̀тат** тѐ **зрѝнца** у **гра̀х**, ѝе **цѝрно**, **дѝлжа̀що** **се** **веро̀ятно** на **преплитане** на **особеностите** на **кра̀йните** **североза̀падни** и на **ю̀гоза̀падните** **говори**, **кѝдето** **изясня̀ването** **ѝ > о** в **различни** **позиции** е **широ̀ко** **провѐдено**. То̀ва **оба̀че** **става** **изключително** **рядко**, **за̀што** в **говора** **все** **о̀ще** **наличието** на **сонантно** **р** е **напѝлно** **жизнено** и **функциона̀лно** **явление**.

В **група** **чер-** в **говора** на **с. Речане**, **Призренско**, **се** **отбеля̀зва** **единствено** **изговор** **цѝр-** (**цре-**) (напр.: **Цѝрна** **го̀ра** **ѝе** **на** **три** **ча̀са**. И **гра̀шак** **по** **нѐкоги** **сас** **тѐ** **зрѝнца** **о̀не** **цѝрне** **мо̀же** **да** **ѝма**. **Ка̀** **н'а̀ма** **кат ѝе** до̀шло **га пу̀тат** **тѐ** **зрѝн-ца** у **гра̀х**, ѝе **цѝрно**, **ут** **Ско̀пѝе** **с'а̀** **сѝн** **кат** **до̀несал**. А **та̀й** у **цѝрна** и **штѝ** **ѝе** **ѝмало**? **О̀вдѐка** **кѝша** **как** **па̀да** **нѐке** **цѝрвена** **от** **пра̀х** **как** **ѝма**. **Кѝм** **че** **се** **о̀лади** и **ста̀и** **ма̀ло** **бо̀ѝа** на **л'ѝтика**, на **цѝрвена** **бо̀ѝа** **што** **ѝма**, **па̀прика** **што** **ка̀жемо**. У **Ско̀пѝе** **про̀да̀вет** **ѝена** **па̀прика** **цѝрвена**. **Бѝл** **лу̀к** (**чесѝн**), **а** **цѝрвен**? **Крѝмид**, **тѝква**, **цѝрвен** **па̀тлидѝжан**, **па̀сул'**, **бу̀ра̀н'а**... Е **мо̀ѝа** **ро̀за** **ва̀ква** **ѝма** и **бѝла**, и **жу̀та**, и **цѝрвена**. **О̀ва** **позна̀** **та̀й** **с** **цѝрвена** **но̀шна** **што** **ѝе**. **ѝво** **де** **сѝтни** и **уз** **кра̀ва̀та** **цѝрвена**. **Цѝрвена** **па̀прика**. **О̀нѐ** **ѝе** **ѝезеро** **код** **фра̀нѝзѝко** **код** **цѝрква** **кат** **смо** **бѝле** у **бра̀та**. **Црѐшиња** (**череша**) и др.).

За **разлика** **от** **сонантното** **р**, **сонантното** **л** **се** **срѐща** **изключително** **рядко** в **говора** на **с. Речане**, **Призренско**: **И** **то̀**, **што** **ка̀жеш**, **на** **а̀свалт** **се** **с.лнчат**. На **негово** **място** **най-често** **се** **поя̀вява** **изговор** **у** (напр.: **А** **та̀мо** **дѝжѝдѝжеш** **ма̀ло** **зѐѝтен** (**зехтин**) **у** **тѐган**, **у** **шѐрна** и **ба̀таѝи** **до̀к** **се** **ла̀д'ат**, **а** **та̀мо** **че** **ста̀иш** **ка̀т** **пѝна** (**пѝлна**) **пѝндѝжан** **ма̀ло** **о̀вой** **бѝли** **о̀риз** **да** **се** **кѝва**. **Дѝгачак** **пу̀т** (**дѝлѝг** **пѝт**). **Дѝн'а** (**пѝпеш**) **ѝе** **жу̀то**. Па **о̀на** и **о̀вде** **што** **ѝе** **жу̀та** **са̀кѝѝа**. Е **мо̀ѝа** **ро̀за** **ва̀ква** **ѝма** и **бѝла**, и **жу̀та**, и **цѝрвена**. Ту̀ **вѝше** **сѝнѝце** **ги** **грѐе**. Нѐ **знам** **ко̀лко** **да̀на** **трѐба** **да** **ста̀и** **на** **сѝнѝце**. На **сѝнѝце** **да** **се** **сѝнчат**. Ва̀ша **лѐпа** **ла̀тка**, **на̀ша** **на** **сѝнѝце** **не** **ѝшла**. **Нѐко̀й** **да̀н** **сѝнѝцев** **ѝе**. **ѝле** **от** **сѝнѝцоглѐт**. **О̀не** **дѝбо̀ки** **замрѝзѝва** и др.). То̀зи **рѐфлекс**, **опрѐделен** **от** **Б. Цонѐв** **като** **срѝбски** (**Цонѐв/Tsonev 1984**:

281), е характерен за голяма част от същинските югозападни, както и за някои западнорупски и крайни югозападни български говори и се среща във вариант с група -лъ- (-лу-) в крайните северозападни български диалекти, към които речанският говор принадлежи (БДА/BDA 2001: 205–207). Макар и по-рядко, в разглеждания диалект се среща и появата на групи -ъл- (-ул)// -лъ- (-лу-) на мястото на сонантно л: *Па òни вѝкат да ги врѣне и слѣнце, млòго са пò-й̀а̀ки дрѣ̀ва, млòго са пò-добрѣ̀. На м̀ужа ми сѣ̀стра дòле рѣ̀сторан ѝе п̀у̀лен*, като еровият вокал от тези групи може да бъде и изяснен в о: *Т̀уй ѝе се ст̀авл'а и у̀ ул'а и трѣ̀ва да сѣ̀ди на сл̀òнце, и т̀уй ѝе пòсле л̀ек за р̀ани. К̀ат че н̀а̀прай̀мо п̀у̀на к̀утия че н̀а̀пол̀нимо и чу му пр̀атимо н̀а̀та̀мо че ѹ̀зе и òни ст̀ав'ат. Хòдет и то д̀òл̀го.*

Когато става дума за рефлексите на старобългарската задна ерова гласна, не може да не се разгледа и неговата фономорфологична позиция в определителния член при имената от мъжки род в единствено число. Наличието на морфологическа категория 'неопределеност/определеност' в номиналната парадигма се определя като една от основните типологически особености на българския език, тъй като подобно граматично явление не е присъщо за никой от останалите славянски езици, т.е. тя го прави уникален в границите на славянския езиков континуум (Гаравалова/Garavalova 2014: 10; Гаравалова/Garavalova 2020в: 60). Членуването на имената е характерно и за говора на с. Речане, Призренско, където, макар употребата на задпоставения определителен член да е разколебана и непоследователна, вероятно поради сръбското образование, което носителите на разглеждания диалект получават, тя в никакъв случай не може да се определи като спорадична, а членуваните форми се употребяват с еднаква фреквентност и от най-старите, и от най-младите представители на общността, което пък обезсмисля теорията, че става дума за някакви архаични, закостенели форми. В теренните записи е регистрирано членуване на съществителни имена и от трите граматични рода в единствено и множествено число, като съществителните от м.р. в единствено число се членуват предимно с кратък член, специфика, характерна за преобладаващата част от българското езиково землище (БДА/BDA 2016: 61), и логично за един краен северозападен по тип български говор, при разглежданата група съществителни този член е -о (срв.: *А м̀ал̀кий̀о, щò ѝ на м̀òй̀а ч̀ер̀ка, ѹ̀чи ли, хòдет ли да р̀а̀ди. А се ч̀у̀еш от̀д̀ире ф̀òно* (телефона) *со н'а̀у?* *Дòри из под б̀у̀шн̀й̀ко ѝ̀ма ѝ̀ена од др̀ѣ̀ва, од д̀ър̀ван̀ар̀ий̀а... и др.),* като са регистрирани само два случая на членуване с -от в анализирания номинален подклас (срв.: *И се з̀а̀гр̀ея с̀ò̀кот от с̀у̀нце. Дòри из под б̀у̀шн̀й̀кот*), т.е. тук се наблюдава изясняване ъ > о. Интерес предизвиква и фактът, че много по-чести са случаите, които може да се схващат като употреба на членен формант -а, който се появява по-рядко при съществителни във функцията на подлог в изречението (вж.: *Стò̀ма̀ха че ти ò̀тѐче*), но чиято фреквентност на употребата значително се повишава при имена в синтактичната функция на пряко или непряко допълнение, където обаче това би могло да се обясни и със смесване между родително-винителната и определената форма на името (напр.: *Гò̀ре в̀ѝше*

трафика, више пѹт? На мѹжа ми сѣстра дѹле рѣсторан ѡе пѹлен. Аѡде па да ми пѹкажеш дѹма адрѣса, свѣ да ми напишеш мѣне там. Кѹйто ѡ дѡректора там, идеш и му кѹжеш (Гаравалова/Garavalova 2020в: 60), явление, пряко кореспондиращо с наблюдаващото се в областта Гора (Антонова-Василева 2016: 79).

Специално внимание следва да се отдели на появата на рефлекс *a* на мястото на старобългарската задна ерова гласна в говора на с. Речане, Призренско, макар че той се регистрира рядко и обикновено успоредно с други застъпници на разглеждания вокал. Тѣй като този рефлекс се посочва от Б. Цонев като сръбски и се противопоставя на българския ъ (Цонев/Tsonev 1984: 281), най-лесно е да се предположи, че появата му се дължи на влияние от страна на сръбския език, който всички в региона са изучавали, твърдение, в чиято подкрепа би могло да се приведе и факултативното му редуване с изговор ъ. При това обаче не бива да се забравя, че макар да не е типичен за северозападните, рефлекс *a* на мястото на старобългарската задна ерова гласна е характерен за редица същински югозападни, балкански, западнорупски и единични родопски (напр. девесилски диалект) български говори, разположени в близост до ятовия изогlossen пояс (БДА/ВДА 2001: 59), а изговорът *лажица* е типичен за всички същински югозападни български говори (БДА/ВДА 2001: 60). Появата на гласна *a* в разглежданата позиция може да се дължи и на изравняване на неударените *a* и ъ в резултат от редуционни процеси.

2.4. Рефлекси на старобългарската задна носова гласна *ж*

Характерна особеност на говорите в Моравската област и в северните райони на Северна Македония е наличието на рефлекс *y* на задната носова гласна (БДА/ВДА 2001: 79). Тѣй като говорът на с. Речане, Призренско, принадлежи към крайните северозападни български говори, не буди учудване фактът, че в него преобладава именно у застъпник на стб. *ж* (напр.: *И мѹж ѡ ради. А си мѹжена? Ууу, мѡшаллах, е па мѹжена ѡе, ѡма двѡ сѡна. Код мѹжа, нѣка ги глѣда. Мѹжи ни са брат 'а. Тѹйка ѡмамо зѹбар. Дѹктора зѹбар прѡй зѹбе дѡде, дѡсгора. Аѡи кѹй ѡма здрѡви зѹби? Пѡ ѣва ги и зѹбе. А унѹтра ѡсто ѡде мѣсо млѣвено. Унѹтре у кѹхин 'а ѡмамо пѣкара. Прѣво, што сум ти покѡзала на слѡка, ѡе од дрѣво рѣсторан унѹтра. Крѹмита ѡе дрѣвен унѹтре, тѹй ѹлаз и вѡмо свѣ. Мѡло нѡполе и мѡло унѹтра. А сѡн ми кѹже ѡа сум сѣдала унѹтра и дѡва на кѹлена сум стѡила. Ъѹже (вѣже). Мѡлина, кѹпина, арѹния... Че смо ги виделе вѣче да цѣркнеш от мѹке. Па мѹчи се, мѹчи се, па сум сѣдѡф. Да не мѡ ѡе тѣшко, да не мѡ ѡе мѹчно вѡка. Аа, дѹге рѹкаве. Да ѡе сѣцнато би ги бѡло ѡли врѹчо, а дѡве ѡ лѡдна рѹка. И га дѡтекла рѹку, дѡна вѡка, нѣ, нѣма нѡшта сѣкнато. А рѹки ми са пѣрл 'ави. Па че прѡйат нѡй-вѡше нѣдел 'а и сѹбота. Сѹботица тамѡ ѡмамо. И у сѹбота радѡиш. Пѡсле дрѹги дѡн ѡде да ѹзме млѡду сас бѡчови, тѹпани. Сѡмо с тѹпѡи што ѡма. Дѣсет тѹпа ли са, двѡнайсе и др.). Макар и рядко, в разглеждания диалект се регистрира и запазен изговор ъ на мястото на старобългарската задна носова гласна (напр.: *Мѣшки майки. Онѡ мѣжско траѡжѡф медицина,**

сви идѣт медицина де ѡ, туй кад учи. Па што да чиним, да мѡгу мѡка да идѣм). В речанския говор се регистрира относително често и рефлекс *a* на стб. **Ж**, който е типичен за същинските югозападни български говори (БДА/ВДА 2001: 79), с които с. Речане, Призренско, се намира в близко съседство (напр.: *Аа, позади што има мѡш на бѣла. Аа, и кѡша вѡтре. Кѡт че бѡнет скрѡс ка ѡве бѣло, ѡс-тай ги одвѡтра, нѣка са ѡладет. Пѡк качѡ ги вѡтре* и др.).

Отново на местоположението на с. Речане, Призренско, разположено на границата между крайните северозападни и югозападните български говори, се дължи и наличието на дублетност при застъпниците на задната носова гласна при наречието *къде* – срв.: *ъ // у // а:* (напр.: *Сѡмо къде на мѡре ѡна иде бѡса. Ёвек се врати къде нас. Ёли седѡмо на клѡпе къдѣ плѡдне, ѣли унутра. А по Рѣчане нѣког да си пѡзнала, а идеш нѣкъде? // Бѡла нѣкаѡ* (някъде). *А ѡве краве видѣла кадѣ сѣлото. Нѡва гѡдина кадѣ Мохѡмед прѡишел из Мѣка у Мѣдину. Нѣкаде па нѣ може свѡдба кѡй ѡткриѡ па пѡкриѡ... А кѡг бѡв нѡтамо на терѡса, кадѣт ѡтишѡл, а? // Мѡйе от свѣкуде смо зѣли обѡчаѡ. Нѡшита куде нас не смѣемо нѡшита да се сѣе. Кудѣ нас ѡе дрѡга нѡшн'а, нѣ ѡе ѡста нѡшн'ата куде нас. Мѡже бѡ те прѡмили да станѡуеш туй кудѣ н'ѡв. От кудѣ бѡла ѡва певѡчица? Сѣгѡ свѣкуде вас вѡмо идѣт дѣца на ѡѣзик. Да нѣ знѡят от кудѣ си гим казала* и др.).

В говора на с. Речане, Призренско, гласната *у* се явява най-често и във формите за бъдеще време на глагола *съм*, макар че се регистрира и изговор *ъ* в разглеждания случай (напр.: *Тѡри мѡре свѣжак да бѡде. Ёа да нѣ си ѡѣдена, тѣжко ли че ти бѡде? // Па ѡма, завѡси кѡй ѡчу да бѡде разбѡран. Тѡк ѡе, па и ѡнѡ че бѡде свѣкърва. Сѡмо здравѡ и правѡ да бѡде. А сѣга ше тѡка че бѡдет, че ѡдемо у Тѡрска тѡмо).* Същевременно е отбелязан и вариант *бѡде* (напр.: *А мѡла ѡе сас четѡри, успѣха ѡ чѣтири айсѣг че бѡде. Нѣка ме чѣка ѡна, сѡтра тѡка нѣка бѡде. Пѡла ѡсем че бѡдеме тѡм. А дрѡгарка кѡлко че бѡде тѡка? Профѣсѡри свѡ че бѡдет* и *учѣнѡци свѡка шкѡла – гимнѡзия, медицинѡ, технѡчка. Кѡко само ѡѡ да не бѡдем на калѣѡа* и др.) – форма, която се свързва с инфинитивната основа на глагола *взѡти*, **вждж** (СтБР 1999: 127, 136). В диалекта на областта Жупа, към която принадлежи речанският говор, се употребява и вариант с корен *бѡн-* на тази форма (напр.: *Бѡга ми нѣзнам кѡко че бѡне, сѡмо ресторѡни. Нѣка бѡне вредна мѡло ка ѡѡ. А вѡйе пѡсла че бѡнете ѡвде на тѣстове, нѣ. Пѡ-мѡжно ѡе врѡчо да бѡне, ѡли мѡже и врѡчо да бѡне* и мн. др.), който е характерен и за говора на Раховец, показващ редица типологични сходства с жупските диалекти – срв.: *Але ти кѡжем да бѡнеш ѡпѡзната мѡло. Аѡ сте завѣрѡшили, тѣ ту кнѡгу дѡѡ да ти кѡжем нѣшто, да ти бѡне ѡѡсно. И да ти кѡжем, кат бѡдѣш да чѡташ, да ти бѡне ѡѡсно што чѡташ. Да бѡнемо ѡѡсно* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019).

Рефлекси на старобългарската задна носова гласна се откриват и в редица фонеморфологични позиции, като неин застъпник в речанския говор отново е най-често вокал *у*, но нередко той се появява успоредно с други рефлекси.

Застъпник *у* на стб. **Ж** се появява най-често като окончание при генерализираната винителна форма на имената от ж.р. (напр.: *Да прошкѡлѡват шкѡлу*,

на нейу **шкòлу**. А си била тамò у **кучу** овъргò? У свою **тетку**. Ево вам **вашу** **кафу**. **Имам стариу сестру**. ... òче òн **чёрку** да опише медицина. Тò ìе нòшн 'а, она ìма и на **главу**. **Идемо на екскурзийу**, шèтамо нèгде. У **шкòлу** ìмамо държавний изпит. Она штудира **архитектурю** дрùга година. Нòва година кадè Мохамед прèшел из Мèка у **Мèдину**. У Гòрно Л'убине **снайку** ìма **тèтку** гòре, **мàмину сèстру**. **Чёрку** се ùдала у **Манастìрица** и др. (Гаравалова/Garavalova 2020в: 62). В речанския говор тази флексия е разширила семантиката си и се е превърнала във форма за агломеративен падеж, измествайки ок. за общ косвен падеж -е (срв.: Утишла сум код **мàме/мàйке** на гости. Па нè че ìе прòблем ка дòдже **дèвойке**. Курбан Байрам ìе принòсене **жèртве**. **Има мèчке в шùме**, **гладне**. **Айде, дай мàме тàй телефон**.) и ок. за д.п. ед.ч. с ок. -и (срв.: **Казат чу Лейли** (ще кажа на Лейла) да дòдже сутра. **От тèтки** сина ми ìе мèне), които са регистрирани само в няколко случая, а дори и ок. за им.п. в изказвания като: **Чёрку** се ùдала у **Манастìрица** (Гаравалова/Garavalova 2020в: 62).

Рефлекс на старобългарската задна носова гласна се среща и в някои глаголни окончаниа. Едно от тях е окончанието за 1 л. ед.ч. сег.вр., което в речанския говор най-често е у, но са регистрирани и други застъпници на стб. **Ж** в тази позиция (напр.: **Цедж'ь** 'цедя'. // **Мòгу** ли да нàручам? **Мòгу** ли да плàтим рàчун. Не **мòгу** да нàпишем а̀дрес. Дай да **йèду**. И че **кàжу** л'уди òчемо врùчо, òчемо лàдно и мие тàк **йè**. Да не б̀утам, **вòзму** кàвето и п̀рво чисти. **Нèчу** да се кàчим. **Йà** ти **вèруйу** б̀лаго да **йè**. // Че ти **пока̀жа** а̀ле òчеш рèцепта), макар че при по-голямата част от глаголите са разпространени флексии -ем, -им или -ам в зависимост от спрежението (напр.: **И нèка** ти **кàжем** дòду у Албàнийя вад'ет л̀уди нàре. Али а̀ко не **мòжем** **йа** да те **вòзим**, че те вòзи б̀абе. **Йà** у втòрник че ти **дàдем** факт̀уре. Среда **ймам** да **вòзим** за Пр̀изрен. **Йа** че **òйдим** сàм. И ги **стàвим** и на нàшу. **Ймам** дòста прийàтели от Сòфия. Вчèра да **регистр̀ирам** и дьнèска м̀алце. **Йà** се **дòговàр'ам** сас сèстра да в̀идим нèки тèхнички факултèти и др.). Няма единство и при застъпниците на старобългарската задна носова гласна в ок. 3 л. мн.ч. сег.вр. (от което в речанския говор е възможно понякога да изпадне съгласната -т) при различните глаголи, където се срещат варианти с у, а и е, най-често при меките глаголни основи (напр.: **Йд̀ят** и у Албàния и **йд̀ят** и у твà там у Ц̀ърна гòра. **Ймèйа** хл̀адна, че сво̀йа **д̀р̀ж̀ят**, и прòдайу од **йèдну**. **Йèд̀ят** т̀уй двà мèсеца. // Тàй дан цèли к̀учи, нèгова рòднина **йду** да ùзми м̀ладу. **Кл̀ан'айу** и оду на грòби, на грòбишита, и пòсле дòду к̀учи. Па **мòгут** да **йдет** и гòре, и гòре трèбат лèкари. М̀лади, што са генерàция, **зòвут** т̀ата, м̀ама. Зàтуй т̀ук **йдуйут**. Они не **вèруйут**. Нè **мòгут** да се разберат. // Сàг **йà** **прайат** ц̀игла. Свè **учат** т̀урски. **Сбòр'ат** нà ìсто кà мийе. **Пр̀ичат** сàмо нèмачки. Г̀и **вòл'ат** м̀лòго нàсул' дèца. М̀лади **рад'ат**, ст̀ари **сèдат**. // У Сòфия тамò свè **радèт**. Опитина койè нèкой д̀р̀уги **радèт** прèко дèн. Б̀угари **ймет** дòста ìма што **йграет**. Па **йдет** **йграет**. **Ймет** и òни пл̀анина. А **штò**, да се **у̀пишèт** дèца? Па **йдет** и га лòв'ет, оо, ìма лòвци, кàко не. Койà домò але ìма, кòсе ливаде и он̀и са сл̀изат у гилòве и **у̀зет**, и **нòсет**, **вад'ет** и от тòва, че **у̀зет** сòдджук и мн. др.) и при формата на спомагателния глагол с̀ъм (напр.:

*А кучи како ти са? А са добро свѣ? Добро повече да са, повече да дѳдѳжет. Не знам, туй са смѳкуи сигурно. Наше сѣло Манастирѳца, мосилмане, ний ѳвде нѣмамо, дрѳги са албанѳи. У Плѳн'ане са били, ут Плѳн'ане ако има. // Кои су ѳа пили, били су зал'ублени. Ама младе су снайе ѳдите, нѣ знайе. Дивле су мало ѳвеа. Сви су тамо и др.), кдето формите с рефлекс у са по-малобройни от тези с а, за разлика от останалите глаголи, при които положението е обратното. Може да се предположи, че под влияние на формата за 3 л. мн.ч. сег.вр. на спомагателния глагол сѳм се появяват факултативните варианти *се // сѳ // са* на краткото възвратно местоимение (напр.: *Кѳрай се нѣ малко, пѳ-више кѳрай се. Че нѳпраем бѳнар и че се кѳпет. Свѣ крѳве се разбѳделе вѳду. ѳти тѳа са шѳптари, нѣ мѳж да се разумеш уз нѳ. И че се прѳдѳжеш, чѳрко. // Йѣ тѳка дѣцата нѣкат са ѳчет, нѣкат да ѳдет у шкѳла. Дѣ смо са видели ѳа и тѳ гѳре. // Сѳ уплѳшила мѳчка*). При тези форми в диалекта се реализира факултативно смесване на старобългарските носови гласни (или изместване на застъпниците на старобългарската предна носова гласна от тези на стб. **ѳ**), което не е характерно за крайните северозападни български говори с рефлекс у на **ѳ**, но е типично за източнобългарските говори – срв. облиците *мѳ, тѳ, сѳ* вм. *ме, те, се* на кратките лични и краткото възвратно местоимение (Стойков/Stoykov 2002: 98). Такова смесване на рефлексите на **а** и **ѳ** се наблюдава и в диалекта на Раховец, който показва типологични сходства с жупските говори, но тук се появява застъпник у в разглежданата позиция (напр.: *И тѳа знаѣ како су прѳви, тѳ нѣ тѣшкѳ. // Како се прѳви. Мѳйа се тѳри, се ставѳ у тѳй, у тѳ млѣку, кѳт узѣ слет двѳнайс-п'ѳт-найс минѳта да су удѳѳй. Не знам шо су виѳа, карел'ѳн* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 57). Смесване на рефлексѳи у и е в думѳи сѳс старобългарски **ѳ** се наблюдава в Речане и Драгаш и при думата *кѳделя* (срв.: *Прѣдем на кѳдел'а*. Речане. *А ѳвее на к'ѣдел'а, знаѣш кѳдел'а. // Со малка бес к'ѣдела се прѣде ѳна*. Драгаш (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 57). Като извод от наблюдаването на рефлексите на старобългарската задна носова гласна може да се заключи, че в речанския говор преобладава типичният за крайните северозападни български говори рефлекс у, но се срѣща сѳщо и общобългарският застъпник ѳ и типичният за югозападните диалекти, с които с. Речане се намира в близост, застъпник а, както и общобългарски явления като смесването на рефлексите на старобългарските носови гласни.*

2.5. Рефлекси на старобългарската предна ерова гласна ѳ

В говора на с. Речане, Призренско, застъпниците на стб. предна ерова гласна сѳщо са изключително разнообразни. Един от най-често срещаните от тях е е (напр.: *А кѳт зѣла нѳпред стѳѳро сѳмо кѳмени и ка ги свлѳча, зѣмл'а, туй ѳѣ нѳишта. Тѳа по чѳишите* (на чешмата) *кѳмене кат бѣше. Сѣга ѳе ѳве, тѣ кѳмене у чѳше нашѣ. Йѳчера, виѳа, кѳмен ѳвде ѳа сѳм га видѣла. Па ѳва сѣга штѳ ѳѣ мало ѳва кѳша, мало слѳнѳе и свѣ ѳма кѳмене пѳно ѳма. И за у грѳд нѳдоле пѳно ѳма кѳмене. Сигурно мѳкро, а ѳѣн кѳмен од ѳвда, ѳѣн кѳмен од ѳвда, ѳѳ лежѳм. А ѳтеѳ како ѳѣ? Млад тѳ ѳе ѳтеѳ. ѳтеѳ и мѳйѳа отѳишли. Накрѳй бѣлий лѳк и*

џцет. *Ми из Скџпийе смо зџмали џцет.* // *Спџла сум мџдогџ сџџа, нџ могу бџл'ше. А сџџа тџй, џли за тџрски знџм, џли за џве не бџ рџкла нџке да џма џте).* По тази особеност диалектџт се разграничава от крайните северозападни говори, като проявява черти, типични за преобладаващата част от българското езиково землище (БДА/ВДА 2001: 70, 72–73).

За речанския говор е характерно и наличието на рефлекс џ, резултат от изравняването в гласежа на старобългарските ерови гласни, който, макар и рядко, може да бџде изяснен в *о* (напр.: *Код нџс џе бџка – стџра мџйка, а бџбо – џтџџ. ... на џтџџ га нџси. Мџхиров џтџџ и џџ смо брџт'а. Сџва, дџва, вџрне, тџде че рџчеш свџ надџколо се стџмнило, тџмнина, а тџелефон мџ звџни.* // *Мџсо са џџди до не са сџмнџл* (докато не се е сџмнџло). При това тук, както във всички крайни северозападни български говори, мекостта на предходната сџгласна не се пази поради незапазване на разликата между џ и џ (БДА/ВДА 2001: 71), което прави възможно изясняването џ > *о* в разглеждания случай.

Под влияние на сръбския език, където рефлексџт на старобългарските ерови гласни е *а* (Цонев/Тzonev 1984: 281), такџв застъпник сџщо се появява относително често в говора на с. Речане, Призренско (напр.: *џвде нџгоре нџпре смџ џмале гџре рџбе нџстрџве. Рџбе нџстрџуке, кџко џдеш, нџстурџка џде џто-да нџга џтовда нџга, прџлази рџба. Нџк се џлади дџбро и пунџ у флџше, сџмо стџклене. И стџклена мџже у замрџзивџч и џвеа. Ер, мџ нџмамо џдмор от сџџа* (сега). *Па тџ џе прџблем ка от сџг* (сега) *до прџвог септџмбџр* и др.). При анализа на примерите с рефлекс *а* на стб. џ следва да се има предвид, че такава специфика имат и малка част от родопските говори, разположени източно от гр. Девин, а речанският говор се характеризира с наличието на много източнобългарски черти (Гаравалова/Garavalova 2020б).

Дублетността *е* // џ // *а* се проявява и при изговор в корена на думата *ден* и производните му в речанския говор (напр.: *Е так свџки дџн сегџ врџче е. Мџма ги кџпила за прџжен рџжден дџн. Свџки дџн не сџмо свџтбе. И пџсле глџвни тџстџви ни дџват у двџ дџна. Аџде, брџе, дџ чџ џа чџсти, џџдџн дџн џџ цџрвена рџка, џџдџн дџн џџ жџта рџка, џџдан дџн џџ цџла рџка џџ цџрвена, цџла рџка џџ жџта. Рџдџжен дџн џбично слџви са пџродиџа* (роднини). *Мнџго гџлем дџн, не се издџржџџе вџче. Дџбџр дџн! Сџгурно дџнес џе дџшла. Од дџнеска џе џдмор. Ёџ дџнџска, рџкоф, трџкторче дџнџска че дџдџже за вџчка* и др.). При това не само в с. Речане, но и в цялата област Жупа е напџлно обичайно един и сџщ човек в три поредни дни да те поздравя с: *Дџбџр дџн // дџн // дџн!* или да те посрещне с: *Дџбџр дџн! Дџбџр дџн! Кџко си?* (Гаравалова/Garavalova 2020а: 383).

Щџо се отнася до вида на сџгласната на мястџто на стб. џ в причастия от типа *дошџл* < стб. *дџшџлџ*, речанският говор се характеризира както с наличието на рефлекс џ (макар и по-рядко), типичен за преобладаващата част от българските диалекти, включително крайните северозападни, така и с появата на застъпник *о*, отличителен белег на сџщинските и крайните югозападни български говори в географската област Македония, с които се намира в непосредствено сџседство, и на някои северозападни (във Видинско, Врачанско, Плевенско и др.) и малка

група източнобългарски диалекти (БДА/ВДА 2001: 74) в преобладаващия брой случаи (напр.: *Нѐ, нѐ ѝе доишъл ѝдише. Ё, да си се наишъл дѣнеска, знам дѐ би скѝтал. Рѐкле му, на наиш ѝѐзик ѝма тамо, тамо кад ѓтиишъл, рѐкле, нѐма. // Да се знаѐ кой ѝшол, кой дѓшол. Затѓ, виш, сѓг у врѹчина дѓшол. Дѓшол нѐкий дѓн ѓвде, а мѝѝе смѓ таѓ старка нѐгоа, штѓ ѝѐ и ѝѓ рѓдѓжѓци, ѝз ѝѐдно мѓло смѓ. Са сѝла дѓшол и вѓтив мѓло тѹѝ курѝло наѓгоре, тѹѝ сѐ прѓѝат тѹрѝци да сѓ. Аш кѓжемо... знам, ѝшол сум мѓло, ѝшол, ѓли сѓм... мослимѓн сѹм. ѐни му рѐкли ѝма факултѐт на наишиѓа ѝѐзик, кад ѓтишол там ѓн – нѐма. И ѓн ѓтѝшол у дрѹги грѓд. Ма прѣво сѐвте ѝшол чѐтире гѓдине в гимнѓзия. Гимнѓзия ѝшол у Призрен. ѐн кѓмера пѹсти и чѐ видѓжи кой ѹшол у канцелѓриѝа и тѓѝ ѹшол тѓѝ кѓ прѓѝ. Прѓшол Бѓѝрам и др.). Мака̀р и сѓвсем спора̀дично, в говора на с. Речане, Призренско, е отбелязан и изговор с широко *e*: *Бѓ̀бо, на̀тамо и ка̀ на чѓ̀рда̀к ли ѓ̀тиишѐ̀л, дѐ ѓ̀тиишѐ̀л*, който се среща единствено още в Тетевенско (БДА/ВДА 2001: 74).*

В речанския говор вариант *e // a // ъ* се среща и в изговора на числителното *един* (напр.: *Кат шѐтаф, кат прѝча ѝѐден мѓга да разѹмем, ѓли кат прѝчат измѐгу сѐбе тамо, нѐ. Хвѓла ти, ако ѝма нѐкого ѝѐден за тѹѝка. Ыѐдан дѓн да дѓдѓже сѓмо, ѝѓ чѐ му дѓдем на̀пир. Ыѐдан пѹт дѓ̀бро нѝ ѝе. Е на̀ ѓт ѝѐдан пут у рѐка. А̀ѝде, брѐ, дѐ чѐ ѝа чѝсти, ѝѐдѹн ден ѝѐ цѣрвена рѐка, ѝѐдѹн дѓн ѝѐ жѹта рѐка, ѝѐдан дѓн ѝѐ цѐла рѐка ѝѐ цѣрвена, цѐла рѐка ѝѐ жѹта. Сѓмо ѝѐдѹн ѹлаз у Нѐ̀брего̀шите, ѝѐдѹн ѝе за Мана̀стѝриѝа разкрѣ̀сниѝа, дрѹги ѝе за Нѐ̀брего̀шите. ѐт дѓ̀ два сѝна мѓ̀же ѝѐдѹн грѓ̀д да се на̀прави, ѓко са ѓтра̀дѓжани да ра̀д'ат. ѐт-ма̀р'амо по ѝѐдѹн дѓн и др.). При наречието *веднѣж* обаче вариантен изговор с *e* не се отбелязва в разглеждания диалект: *Нѐ̀ка, нѐ̀ка, ѝмало и мѝѝе ѝа ѝѐле и на̀мо ѝдише ѝѐднѝш, сѓмо ѝѐш. И ѓ̀пе ѝѐдна̀ж пѓ̀сле чѐ дѓ̀де*.*

При съществителното *вятър* е отбелязано съчетание от гласна *ъ* или *e* и съгласна *r*: *Дѹ̀ва вѐтѣр. // Вѐтер ѝмало.*, а при числителните *седем* и *осем* освен всички горепосочени се появява и застъпник у на стб. *ъ* (напр.: *И кад мѝнат гѓ-дина, ѓна ѓд ѝѐтѣрва ми сна̀ѝка, и мѹ̀ж ѝ ра̀ди, и ѓна ра̀ди, и га нѓ̀си, и га чѹ̀вет до шѐс, до осѹм, то за̀виси, до сѐдѹм на̀ѝ-вѐче га чѹ̀вет. // ѐд сѐдем чѓ̀с ѓдма ѝдемо до дѐсет, до пѓ̀ла дѐсет са вра̀чамо и та̀к. Пѓ̀ла ѓсем чѐ бѝдеме там. // И са̀бѓ̀ѝле ѝмале у сѐдѹм пѓ̀лет ѓт ѓ̀да до Прѝштѝна. Па смѓ ѝмале ѓсѹм гѓдин у Прѝзрен рѐсторѓн. // Сѐдамдѐсет и сѐдѹм гѓдине ѝмам...* (по-подробно по въпроса вж. в частта за вмъкната ерова гласна).

2.6. Рефлекси на старобългарската предна носова гласна *а*

Застъпникът на предната носова гласна в речанския говор във всички позиции е *e* (напр.: *Ы̀една ѓт Медѓ̀рево ра̀дила дѐвѐт гѓдине ѓвде. А тѓ̀ѝ ѝѓш нѐма гѓдина, дѐвѐт мѐсеѝи ѝе сѐга. У шкѓ̀лу ѝмамо дѣр̀жѓвниѝ ѝзпит ѝѐли дѐвѝт стѓ̀тине пѝтанки. Дрѹ̀ги – осѹмдѐсет пѝтан'а: ѓт тѓ̀га ѝмамо дѐсет биѓ̀лѓ̀гѝа, дѐсет фѝ̀зѝка, дѐсет хѝмѝа, дѐсет со̀циѓ̀лѓ̀гѝа, и ѝсто хѝмѝа, биѓ̀лѓ̀гѝа, ге-ѓ̀гра̀фиѝа, ѝстѓ̀риѝа. Дѐсет кѝла̀ чѐ ми дѓ̀несе и пѓ̀сле мѝрна гла̀ва. Нѐ, ѝѓш мѓ̀лко, ѝѓш дѐсет мѝнѹ̀та. Ка чѐ ѹ̀зѐт дѐтѐто сѹ̀нет, па чѐ дѓ̀дет ѓнеѝа гѓ̀ч'и (гѓсти),*

тупане. Али **дѐте** ѝѐ. А, бѐга ми, **дѐте** научило свѐ. **О**дѝжа зѐма **дѐтетѐ** да љзе сѹнет. Мѹш и жѐна са ђдаѝет, чѐрка и зѐт. **Зѐт** уз кђла. **О**н тѐбе зѐт, а тѹ нѐму свѐстика. **Зѐта** ѝмам из Лђквица. **Зѐт** ми ѝѐ, от сѐстру мѹж. **Зѐтоѹ** свѐ дђк дђшло. Не мђжеш свѐ да **запђметѹш**. **О**н ѝе мђго **пђметен**. За тђ **пђметан** пѹше, будђла **пђмети**. Кђко ѝедилђк ѝе, не ѝѐ **тѐжак**. Мнђго ѝе **тѐжак** и **тѐжак**, нѐ мож да гђ дѹжѹш. Матемђтика мђло **тѐжко** ѝде. А кѹпе, **чѐдо**? Мђра ѝѐна да ђче, дђпуни тѹѝ вђке, ђѝде, **чѐдо**. А тђа снђа тѐа **дѐца** свѐ че ги глѐда. И нђѝзине ѝма двѐ-трѝ, и ђвеа ѝђш пѐт, и свѐ глѐда. Мђж да **жѐдно** си глђдно. **Отѐгнало** се – **жѐдно**, глђдно, бђлестно). В позициѹ в началђто на думата е застъпникѹт на старобѹлгарската предна носова гласна се ѝђтува (напр.: **Нѐма** на нђш **ѝѐзик**. Ми кат прѝчамо па вѝше грамђтика на срѐпски, зђтѹѝ што сме навѝкнале на срѐпски **ѝѐзик**. **ѝѐзик** ни ѝе слѝчен. Кђл'ко **ѝѐзика** знђш вѝше, вѝше врѐдѹш и др.). Вариђнтност при рефлексите на стб. ђ в говора на с. Речане, Призренско, се наблюдава единствено в думата **месеѹ** (от стб. мѹсђцѹ), кѹдетђ, макар и рядко, се появява рефлекс **ѝ** и **ѹ** (срв.: **Свђки месеѹ** ђна ѝспрати дђма по хил'ђда и пѐсто ѐвра. **Нђчи** ѝђшт **месеѹ** и пђл, двђ, тђко и че ѝмамо свђдба. // **ѐ**, сђг, по Бђѝрам, пђ-нђво дѹжат тѝѝе шѐс дђна кђч у ђвоѝ **мѐсѐѹ**, дђро ѝе да се дѹжѹш.. // Па ѝђш ѝѐн **мѐсѹѹ** мђж да ти са сѹшат и др.), вероятно поради смесването на стб. ђ и ѹ.

2.7. Наличиѹ на акавизѹм

Характерна особенђст на речанския говор е наличиђто на акавизѹм. Става дума за изговор **а** на мястђто на гласна **о** в позициѹ вѹн от ударение. Това лингвистично явление се определя от редица учени като старинна особенђст, разпространѐна в крайните северозападни, преобладаващата част от северозападните и родопските, както и в единични югозападни и източни бѹлгарски диалекти (БДА/ВДА 2001: 144; Стоѝков/Stoykov 1963; Тилков/Tilkov 1964; Антонова-Василѐва/Antonova-Vasileva 2011).

В говора на с. Речане, Призренско, акавизѹмѹт се проявява факултативно, т.е. една и съща дума може да бѹде употребѐна със или без наличиђто на разглежданђто явление дори в рамките на едно изрѐчение (напр.: **Сѐга лѐта ѝѐ**. // **У лѐто**, у **лѐто**.; **ѐ**ли чђѝ, **ѐ**ли вђко че урѹркаш пђ че пђпѝѝеш кђта **млѐка**. // **Гѹсто ѝе млѐкђто**. **ѐ**вова и стђри и стђр, дѐ кат ѝђ, когђ спѝм, ѝрбит нѐшто **нѐкаг** кђт лѐгнем нѐ ми ѝѐ..., мђж да дђбро, ђн се дѝгне, **нѐшта** кѹвѐ. Пђ ђна **нѐшта** прђѝ, снђа штђ ми ѝѐ. // **ѝ**ли кавђрдише мѐсо, **ѝ**ли свѐ, па че мѝ тѹри вода, штђ мѝшлиш чѐ ми стђш **нѐшто** ѝл пѹк **нѐшта** че ти пђмђже. **ѝ**маш **чђрапѐ**. // **Нѐче** ђна без **чђрап** ђбуѝта нѝкако и др.). Осђбен интерес представляват случаите, в които откриваме изговор **а** на мястђто на гласната **о** под ударение (срв.: **ѝѐ** сега нѐма, **чђрапѐ** ѹвек нђси ѝе сѐга да ти се не пђѝав'ат пђ-нђви ѝѹтре. **ѝ** по плђжа и нђ вѐчер и по ресторђни пђсле че ѝскочиш, ђле дђма сђмо **чђрапѐ** ђве тђнке. Нђси ђна **чђрап** ѹвек, ама нѐска нѐ), което вероятно се дължи на смяна на мястђто на ударениђто. Както акавизѹмѹт, така и появата на **а** на мястђто на **о** под ударение в резултат от изместване на словния акцент са разпространѐни в

целия район на Средска Жупа и в Раховец (срв.: *Матика, ланата имало, дървено то, ланата*), който не принадлежи към жупските говори, но проявява редица типологични сходства с тях (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019).

2.8. Застъпници на **tj*, **dj*, **kt*' и палатализация на съгласни, палаталност на консонантната система на диалекта³

За говора на с. Речане, Призренско, е характерна появата на застъпници *шт*, *жд* на мястото на праславянските съчетания **tj*, **dj*, **kt*' – типологичен белег, отличаващ българския от останалите славянски езици и в частност от сръбския, където се наблюдават рефлексии *h*, *h̃* в анализирания случай (Цонев/Tsonev 1981: 281; Мирчев/Mirchev 1978: 155; Павлович/Pavlovich 1939: 27–29). При това става дума не за изключително редки употреби, основно в топоними, които нямат отношение към живия език, а за рефлексии на разглежданите праславянски съчетания, които са напълно живи и функционални в говора на местното население, включително и на най-младите негови представители.

Поради смесения характер (Павлович/Pavlovich 1939: 235–242; Селищев/Selishchev 1929: 411–416; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 99; Гарвалова/Garavalova 2020б и др.) на речанския говор на мястото на праславянските съчетания **tj* и **ktj* в него най-често се среща съгласна *ч* (напр.: **tj* - *Куй зна какво че наджеш по куча. Па не плъча хр̀ана, не плъча за ништа... И она се сѣча* (сеща), *оо, кава сум била, вика, со туй сум била. *ktj* - *Оз (със) пѣмоч Ал̀ахова. Й̀а й̀ди й̀една од дир̀ектора сѣстра й̀сто ка й̀е пѣмочно осѣбйе. Й̀де уз т̀ай пѣмочник, й̀ес, сѣс пѣмочник* (проходилка) *й̀де. Па ѐе от й̀етерво ми чѣрка у Ск̀опл'е сѣрце оперишала. За дв̀айссѣдма нѣч' – спѣц'ална нѣч' – та нѣч' цѣла нѣч' са учи куран – вѣрска кнй̀га и кл̀ан'а се цѣла нѣч' и др.), но при същите фонетични условия се появява и рефлекс *шт* на **tj*, като примерите, макар и по-малобройни, далеч не са редки и се срещат в говора и на най-младите ученици, в някои случаи дори успоредно със застъпник *ч* в рамките на едно и също изречение (напр.: *А че т̀уримо на нѣш вѣч й̀ено кафе, каснее. М̀ало пѣмошно ти бй̀ло тебе п̀атике, пѣмочно м̀ало. Она нѣма ни стр̀уйа да пл̀ашта, ни вода, ништа. М̀аштерка в̀акво, й̀е. Е то й̀е м̀аштерка. Ом* (оти) *стр̀ай й̀а на к̀ща м̀ало*), което е показателно за тяхната жизненост и функционалност в разглеждания диалект. В някои случаи е регистриран и рефлекс *к'* на **tj* (напр.: *Гледат у̀бава к̀к'а. Пл̀аина, ш̀ума, б̀орови, к̀к'е*) Приведените примери потвърждават направения от Л. Антонова извод за пътя на фонетичния развой *шт* > *шч* > *ч**

³ Тъй като този въпрос бе подробно разгледан в поредица от статии за сп. „Български език“: „Застъпници на праславянските съчетания **tj*, **dj*, **kt*' и палатализационни промени на съгласните *т*, *д*, *к* и *г* във фонетичната система на говора на село Речане, Призренско – нови данни“ (кн. 4, 2020: с. 26–38) и „Още за палаталността на консонантната система на говора на с. Речане, Призренско – нови данни“ (под печат), тук ще бъдат посочени основните изводи от изследването.

или *шт* > *т* > *к'* в диалектната област Жупа (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 58).

Най-често срещаният застъпник на праславянското съчетание **dj* в говора на с. Речане, Призренско, е звукът *дж* (напр.: *нареджуем* 'заповядвам'; *виджяли*; *довиджѐн'а*; *освободжѐния*; *одреджѐине* 'отредени'; *продджат*; *рѐджен дѐн*; *довѐджат*; *виджеле* и др.), но отново, както и при **tj*, съвсем не са единични случаите, когато при същите фонетични условия се появява и типично българският рефлекс *жд* (напр.: *вѐжда*; *дѐджда*; *рѐждат*; *обѐждат*; *рѐжден ден*; *ѐждат*; *прѐвѐж* 'провежда'; *нѐжда* и др.), като редовно срещаните се примери от този тип, регистрирани в речта на речанци от различните възрастови групи, свидетелстват, че тук не става дума за архаизъм, наследен от далечното минало, а за живо и функционално явление от българската фонетична система. Регистрираната висока фреквентност на примерите с развой **tj*, **dj* > *ч*, *џ* в диалекта на с. Речане, Призренско, не бива да се разглежда като доказателство за принадлежността на говора на населението към диалектите на сръбския език, а следва да се обясни с местоположението на диалекта в непосредствено съседство с моравските говори, чиято характерна особеност е наличието на застъпници *ч*, *џ* на мястото на **tj*, **dj*, както и с югозападните български говори, за които са типични рефлексите *к'*, *г'* (Цонев/Tsonev 1918: 12). Това се потвърждава от факта, че в речанския говор преобладават *ч*, *џ* рефлексите на **tj*, **dj*, но се срещат и застъпници *к'*, *г'*, а далеч неспорадичното присъствие на примери с изговор *шт*, *жд* доказва принадлежността на диалекта към българското езиково землище.

В говора на с. Речане, Призренско, палаталните съгласни *т'* и *д'* също могат да преминават в *ч* и *џ*, като регистрирането на редица примери с дублетен изговор *т' // т'' // к' // ч* и *д' // д'' // г' // дж* потвърждава направения за областта Жупа от Л. Антонова извод (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 58), че този развой се дължи на палатализационни промени на денталните съгласни (напр.: *грѐзг'е // грѐжджѐ*; *Трѐица брѐт'а са тѐмо у бѐгарско*, *трѐица брѐч'а*. *Имам гѐст'и*. *Ка чѐ љзет дѐтето сѓнет* (ритуал по обрязване), *па че дѐдет ѐнейѐ гѐч'и* (гости). *Нѓско ѓе*, *ко л'ѓбичасто* (пѓстро) *цѓвѓче* и др.). Интерес представлява фактът, че макар за западната част на българското езиково землище да е задължителен преходът *т' // т'' // к'* пред задни йотувани гласни във форми от типа *братя*, *дявол* и *д' // д'' // г'*, пред предни гласни и *ѓ* в думи от типа *гости*; *грѐзде* (БДА/BDA 2001: 163–164) и регистрирането на случаи като *г'ѐ* (тя), *грѐзг'е* да свидетелства, че речанският диалект не е чужд на тази западнобългарска особеност, анализът на записите от с. Речане, Призренско, показва преобладаване на формите с *т' // т''*; *д' // д''* в разглеждания случай, както и широка дистрибуция на палаталните съгласни *т* и *д* в различни позиции, включително в краесловие (напр.: *Вѓсоко сигурно*, *вѓдт'* (ето). *Т'ѐз* (тази) *дрѓга гѐдина – фурѐр*. *Да кѓне ѓѐдна*, *дрѓги като т'ѐх*. *А с ѓѐбука тѓѓ ѓе баклѓва*, *слѓдка ѓе т'ѐ* (тя). *Медицѓна трѐт'а гѐдина завѓрѓѓла*. *Чѓт'*. *Т'ѐ тѓвой ѐв'а* (тя е точно тази), *ѓто сѐг мѐлине посѓялѓ*. *Сѓвѓ ѓѐдѓш*, *ѐма че т'ѐ дѐдет ѐѐ*

дчи и рѹки и нѹги и свѣ. Нѣй ѡдѣн прѣзник, нѣ дрѹги, нѣ **трѣт'и**, свѣ са слѣвет прѣзници. Е нѣ ѡна (една) ѡе и **т'ѡ**. **Иѡ** сум глѣдала на **ѡѹт'уб** ѡна бѹгарска свѣдба тѡма. Сум ѡмала ѡа ѡѣно **т'ѡвно**, алѡ врѹто ми ѡѣ (Имала сѹм едно тяхно (одеяло), но ми е горешо). **ѡко** вѡдиши нѣшта да нѣ ти ѡѣ дѹбро, прѣмери на **ѡперѡт'**. **Комунѡлийѡ**, **стрѹйѡ** (електричество), **вѡда** и **ѡвѡ'ѣ** ѡе понѣ двѣста – **пѣтста ѣѹра си ѡпѹс** (наем). **Кѡд'ѡ** чѣ идеши?). Тази широка дистрибуция на анализираните меки сѹгласни доказва по категоричен начин, че изговорѣт ч, дж в цитираните по-горе случаи от типа: **брѡч'ѡ**, **гѡч'и**, **цвѣче**, **грѡждѣсе** се е появил под влияние на сръбски, докато за традиционния речански говор са характерни палаталните т и д. Тук, макар и в единични думи, и то често като фонетичен вариант, се появява и застъпник дж вместо консонантите ж и з предимно в нови чужди думи (срв.: **Имеѡ** свѡй **фрѡдѣжер** (фризер). **Мѣни ѡѣдна чѡша вѡда дѡѡ из фрѡдѣжер**. **И пѡсле у фрѡдѣсер се стѡи дѡста**. **А сте ѡзеле ѡвде кат че а ѡсто се прѡдадѣсе у фрѡдѣсера** или у **Прѡзрен мѡж да сте ѡѣле** и др.).

В резултат от подобни стари и нови палатализационни процеси застъпници ч, ѹ // ж се появяват и на мястото на задноезичните сѹгласни к и г в речанския говор (напр.: **ѡу**, **ѡзеле да плѡчет**. **А зѡщо не сѡ брѡла мѡйчина дѹшица** (мѡщерка), **дѡк имѡло?** **Иди тѡмо у чѹше** (в ѹгѡла). **Ка ѡѡ прѡти у дѹдѣсена** (дюкѡяна), **ѡма брѣ нѡ пола цѣнт**, **вѡка**, **нѣче да зѡдрѣжи**. **Е**, **тѡ мѡже**, **вѡка**, **да зѡсечеш**. **Рѡд'ѡт** (работѡят) сѡмо **рѣчанци**. **И дѡктор ѡма у Рѣчане**, **не мѡга ли до Рѣчане да дѡдѣжеш?** **Ѣве ти Дѣжѹрдѣѹдан** (Гергѡвден). **Па мѡдѣсе да дѡе с тѣбе**. // **Не мѡжете да ѡдете блѡзо**. **Нѡрод се мнѡжи**). Л. Антонова регистрира наличието на същите дублети и в думи от албански произход на мястото на силно палатална сѹгласна г": **От тѡзи мѹчѣница се вѡдила г'ѡза**. // **ѡѡза**. **Да ѡе свѡриши**, **на да извѡдиши енѡ ѡѡза**, подчертавайки, че изговорѣт дж в диалекта се е появил под влияние на сръбски, докато за традиционния говор е характерно д'"/г' (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 58–59). В диалекта се регистрира и успоредна употреба на лексемите **шекер** // **шечер**, но това не се дължи на преход на к в ч (както в Банско напр.), а на факта, че двата облика на чуждицата отразяват фонетичните особености на заемането на двата езика – сръбски и български (срв.: **ѡко ти трѣба шѣчер**, **ѡди че стѡвиши**. // **ѡ вѡше вѡлим и двѣ шѡли че попѡйѣем без шѣкер**, **нѣго нѣ**, **нѣго мѡло шѣкер да не ѡма**). В говора на с. Речане, Призренско, в резултат от действието на втората палатализация на мястото на задноезичната сѹгласна к се появява ѹ във вариант с к, но в анализирания материал не са регистрирани примери с промяна г > з, както и не се отбелязва промяна на г пред предна гласна при образуване на множествено число на думата (срв.: **до дчи и рѹки**; **ѡчебници** (учебници); **Профѣсори свѡ че бѡдет и ѡченици** свѡка шкѡла – **гимнѡзия**, **медиѡйна**, **технѡчка**). Едновременно с това в говора се регистрират и палатални к и г в различни фонетични и фonomорфологични позиции, включително и като вариант на посочените по-горе примери (напр.: **Ѣ вѣк' ѡве мѡже**. **Бѡйрак вѡдите**, **нѣк'е стѡв'ѡт зѡставу**, **а нѣк'е кѡте** (Сватбарското знаме виждате ли, някои поставят нависоко, някои го кичат). **А нѡйѣ тѡке**, **ѡле код нѡс е вѡк'е**. **Мѡж да ѡма и мѣчечике пѡсле**, **ѡма кой мѡйк'ѡ** код дѣте

што брани и бoлее седи и чути (кротувай). Ама не иде на сѣнк'е пo-ладки (хладни). Иа сум туйк'а. Ако очеи овде, а ње суйк'а (тука). Да не ње ова Джевато љнук'е. Ово некий старий реч, он не вук'ет вѣч (Това е някоя стара дума, която вече не се използва). Она книгу узела, њнструкциѡ, Шабан че дoнесе од озгор, и пoсле она че ѡзе, и пoсле ѡма пoно кнѡг'е. А ѡндѡйска ли се вѡка, како се вѡка г'а (тя), сѣриѡ ѡе. Аа, ѡес, тѣзг'аа (тезгях) и др.). Това явление е типично за северозападните, част от югозападните и част от югоизточните български говори (БДА/ВДА 2001: 165). В разглеждания диалект, макар и рядко, се регистрират и меки ч и ц (срв.: *Елѣнч'ѡтъ* слабо у зелѣното, рѡѡедко негде, негде по високо, как гурѡе далѡко сѣрна че вѡдѡж'е. *Ч'ула ѡ за тѣбе*. *По кoц'ке* (неравност, баир).

От единствените четири палатални съгласни (к', г', л', н'), типични за западните български говори и характеризиращи се със силна мекост при тях (Стойков Стойков 2002: 213), в говора на с. Речане, Призренско, най-последователно се среща л', употребата на която се регистрира в разнородни типове лексика и в голямо разнообразие от фонетични позиции (напр.: *Кoл'ко* гoдине како сте овде? // А ѡма жѣне отворѣни, сбoр'ат кoлку. *Лѡл'а* и *Њусен* бѡле мoш и жѣна. *Пѣсто* кoче са у *Л'убине*. *Шѣта* по *Л'убински* пoт. А зaшто у *недѣл'а* не сѡ дошла? *Oваѡ понедѣл'ник*? А мѡе кат смо струпали дрѣва у *понедѣл'ак*, ѡе. *Л'удите* не пѡѡет. А га кoвате пaсул'? *Ња* сум бѡла ѡсто уo сѣрѣе у *бoл'ница*. *Бoл'на* бѣше. И тa ѡе ѡсто, *кoл'коли* код вaс ѡе ѡсто, аха, ѡма. Глѣдат свѣ, и кат ги вѡдиши *кoл'иква* е тaми. *Ње*, *кoл'ике* нaрод. *Мoра* да ѡчиши ѡезик, *aл'бански*. Кѡм че се oлади и стaи мaло бoѡа на *л'утика*. *От л'уте* нaприке ѡе *л'уте-ница*. *Тѡѡ* ѡе чaша а oве ѡе *шѡл'а*. *Мнoго* ми се свѡдѡжа тaа *кушѡл'а*. *Нѣка* ѡма она oткл'учи, зaкл'учи – свoѡѡ кл'уч. А мoш мoѡ ми ѡмал *ѡнсул'т*. *Њдат* нaши рѣчaнци, сѣл'aни. *Проскѡтали* мaл'ѡе? *Фѡрма* за драгоѡенне *метaл'и*. *Oвде aл'кохол* зaбранен за нaс. Свaки мѣсеѡ она ѡспрати дoма по *хил'ада* и пѣсто ѣвѡ. *Тѣтoво* са *мосил'мaни*. *Штo* ѡе *пoл'но* ти *матемaтика* или тѣ дрѡги ѡезѡци? И пoсле че му стaиши *вѣгета*, *сoл'*. *Нѣ*, *слaдкѡиши* мѡе не пѡѡѡм, сaмо *хл'aп*. *Њма* млoго, oно ми ѡе *гoл'aмо*. *Ње* *л'ул'aиши* (лѡлки). *Зѣми* тa *л'убѣ-ница*. *Бѡла* у *л'утн'а* да ѡгра у нaша нoшна. Свѣ ѡе *вoл'а*, *дѡжaбет*, ѡма *вoл'а*, нѣка вoзи. *Тaмо* сум ти дoнѣла и *бoкиѡл'а* (салфетка). *А рѡки* ми са *пѣрл'aви*. *А сoк* сум пѡла сѣг у *кахoл'а* (картонѣна кутѡя). *Сѣг* мaма да бѡде уз бѡрата, а она гoре – *л'убoборба*. *Њмaш* отрѣдѡжено у нѣкoѡѡ *ѡѡл'*, нѣшта ѡмaш у жѡвoт. *Нѡско* ѡе, кo *л'убѡчaсто* цвѣче. *Тaѡ* цвѣт у *ул'а* стaвиши. *Нѣма* *дoвoл'но* флaша пoна не ѡе, нѣма вѣс. *Че* ти пѡдѡже *кaшѣл'*, aли трѣба нoн стoп да пѡѡѡш. *На кал'aѡа* ѡма ѡѣна чѣшмa, вѣруе се да ѡе вoда со тѣѡ чѣшме урoк кoѡ ѡе *л'убав* и мнoги зaтворѣнци, кoѡ су ѡа пѡли, бѡли су *зaл'ублѣни*. *Кoѡ* иде вaмо пoсле на *факѡл'тет*. *Oве* ѡзеф, *oпaл'aч* (зaпaлка). *Хoтѣл'и*, свѣ жѡвo ѡма на *Прѣвaлаѡ*. *За ѡгрaне* свѡ са *вѣсел'aци*. *Та* тѡѡ ѡе кa *вaл'ак* да ѡде. *Рaнѣе* мoж дa, сѣга нѡкакo, дoдѡже oнaѡѡ *мѡл'*, дoдѡже oнo нечѡстoтa, oно уз гoра дoдѡже нѡкакo и мн. др.), кaто в разглеждания гoвoр се пaзи и мекoсттa на сѡгласнaтa в крaя на нaстaвкaтa -тел (срв.: *Зaвѡси* мaлѣ и дo *ѡѡѡтѣл'а* ѡе – нѣкoѡѡ вoли, а нѣкoѡѡ нѣ вoли. *Пѡѡѡѡтѣл'а* да нaпѡраиши).

За говора на с. Речане, Призренско, е характерно наличието на епентетично л в диалектната форма на думата земя (напр.: *È че га прѣбаџим и нѣга у зѣмл'а. Свѣ шиптѣри, òви нàши л'убинци, плàйанци, рѣчанци туй свѣ истѣрали òни и йà узев прѣво зѣмл'у. Тàмо млòго йма земл'òтрес* и др.), като вариант с отсъствие на вмъкнатата съгласна се среща много рядко (срв.: *Цвѣче, òно у сàксийа била и йà сум йа прѣбàџила у зѣм'а*), а Л. Антонова отбелязва при анализираната лексема в Призренско факултативното развитие на съгласково съчетание *мн*: *Се е зѣмна нàдоле. Зѣмна е òва*. (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 59). Макар да е типично за сръбския език, наличието на епентетично л е напълно обичайно и за северозападните български говори (вж. напр. Видинско; Кулско; Ломско; Белоградчишко и др. (БДА/ВДА 2001: 172), както и в устната реч на българи от Ботевградско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 59). Може би именно под влиянието на сръбския език обаче разглежданото явление разширява обхвата си в разглеждания диалект (напр.: *Мужовл'а майка òна пò-вйше живѣла. Сàмо здравл'е, а йà штà òчеш. Па мѣнта нѣма òве дйвл'а, òва йе пйтом'ан. Прѣко Скòпл'е идеш. Ушли дѣца крòс сàд и поправл'але òценки у шкòлу. Има òн апотѣка код дирѣктора да òставл'а. Мй са йàвл'амò йди. Дѣца са на òдмор от нѣтак, а мйе нѣ, йдемо се йàвлемо, йдет настàвници се подпйшует и др.), като епентетичното л е палатално пред твърда гласна и затвърдява пред мека. Като вариант съгласна л се появява на мястото на н в консонантните групи *вн*, *мн* (напр.: *Плѣвн'а ймамо òбòро, плòча турено, напрàйено. // А, у плѣвл'а* (плевня). *Мнòго се рат прàйло. // Йà сум йшла нàпре у Скòпл'е млòго чѣсто* и др.).*

Употребата и на последната от типичните за западните български говори палатални съгласни с много силна мекост – *н*, е напълно регулярна в говора на с. Речане, Призренско (напр.: *црѣшн'а* ‘череша’; *вйшн'а*; *бурàн'а* (бамя); *годишн'а* дòба (сезон); *Че дàдем н'àкому кòй нѣма и нàре. Н'àкойе мòже да йди йма, н'àкое заврѣшиле, н'àкой штò знаш от дѣк н'àкуа че йзладже. Али лѣпо, не мòй н'àкако! А се ч̀уеш отд̀ире фòно со н'̀ау? У Бòсн'у пò-вйше кр̀иза йе. Сàмо нѣвеста на кòн'а, òна била на кòн'а. Мйгар òн'е й̀езди кòн'е, штò тàм? К̀ухин'а – к̀уйн'а а йе й̀сто. С̀ега че пòчним да ймаме й̀спити у с̀редн'а шкòла. За й̀еден'е, за пййен'е. Довидж̀ен'а. Тàм бйло грòбн'а, ср̀пска грòбн'а. Тò йе нòшн'а, òнà йма и на гл̀аву. Има ос̀мд̀есет пйтан'а. Тàй штà се ж̀ени – м̀ладòж̀ен'а, òн тàй д̀ан йе слòбоден, нйш̀та не р̀ади. У трй по пл̀адн'а. Ако ймаш у р̀есторан и сòба за сп̀аван'е òно йе òдмак ч̀етиристò еура йе оп̀ус (наем). На сàбàйле да прòскйта м̀ало, ш̀етн'а м̀ало. Пàча чòрба от тел̀етина йма и од й̀агн'а прàйм и од б̀атаџи. Òне ут лòзин'ка (лозови листа), сàмо ако ймам од зйма, от зймата йе кòпус, ймам òне лйстове. Йма и домàча х̀рана, йма и печ̀ен'а, д̀ѣнеска йма свѣ. Св̀атбе гòре, òве штò с̀ъм ти покàзала, а и òле – рòдж̀ен д̀ени, берй̀тбе, венч̀ан'а. Дйн'а, ўзи дйн'а, ўзи, й̀еди. Али й̀ако й̀е д̀ен'ата, туй йе й̀диш д̀ене к̀уга гр̀ей сл̀унце и вр̀учò й̀е, и гл̀ава бòли свѣ. Сòбор де гòре кат го й̀мале на бòшн'àкете. Н̀е, у Л'̀убине йе др̀уга нòшн'а, куд̀е нàс йе др̀уга нòшн'а, н̀е йе й̀ста нòшн'ата куд̀е нàс. Мòже бй те прй̀мила*

да стануеш туй куде **н'ав**. Вако ко Л'убине, кад иде **Горн'о** и Долно, има разкрѣсница. **Ван'** до сластичера има **радн'а**. А прѣ **дав'ан'е** (на дипломите). Нѣ, швабица ље, **Ан'а**. Нѣ, ова ље **Нѣрмин'**. Не сѣ страми, оди **мѣн'а**, слободно. А љи љмеа они и свои **хладн'ачи**. **Н'ама**, овде у Жупа мѣже ли човѣк да напраи ако ље некоја туристичка дестинация, сѣмо трѣба **улаган'е**, бѣга ми. **Немкин'а**, а, муж гѣ ље. Нѣ **куван'е** посл'а. **Плѣвн'а** имамо дѣбро, плѣча турено, напрајено. У **План'ане** са били, ут **План'ане** ако љма и др.). При нея обаче са регистрирани повече случаи на затвѣрдяване или дублетен мек / твѣрд изговор (срв.: **Тѣ ље нѣши'а**, она љма и на глѣву. // Ова ље за дѣца **нѣшина**, а нашта **нѣшина** друга си ље мѣло. Чѣ извид'им брѣча, **н'ау**, че пѣседим. // А тѣ скѣтала с она мѣло или сѣмо з **нау** си причала и др.).

Палаталната консонантна система на говора на с. Речане, Призренско, е по-широкообхватна от типично западнобългарската, като включва всички сонори (включително стария сонор *v*) и някои шумови съгласни. Характерно за нея е наличието на мека съгласна *p* (напр.: **Оне за у гратско што вѣкет, узгѣр'а на што ље. Мѣе пѣсле петнайсти август изгѣр'а** (нагоре) сезонна ни љѣ за работу у ресторан. **Има што се пушат от ова сѣло отозгѣр'а. У двѣр кад ље лѣпо вр'ѣме. Аа, сѣр'а** (сапунка) љѣ. **Иа че спрѣмим вѣчер'а. Гор'е љѣдна жѣна рука трѣѣе. Кантар'он да нѣ? Сѣ нѣ може да се заспи, гр'аута. А, и мѣлий ѣте гѣ, цѣр'**), чиято палаталност обаче се реализира непоследователно (срв.: **Па ова ље от дѣвера чѣрка. А знаш мѣѣ кат че дѣджемѣ, одмак на бѣтпазар** на двѣ пѣѣац и др.), извод, потвѣрден и от проучванията на Л. Антонова за Призренско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 59). Най-вече при съществителни от стара *p*-основа в речанския говор се регистрира и наличието на палатален сонор *m* (напр.: **А љи по врѣме мѣѣ знамо у колѣко сѣт, ако нѣ чуеш тѣ по врѣм'а. Так и нѣшто љма за љм'а. Цвѣче, оно у сѣксѣѣ бѣла и љѣ сум ља пребѣѣла у зѣм'а**), както и на мека съгласна *v* (напр.: **Мѣло да пѣчеш, мѣло добѣѣ бѣѣа и в'ак са ѣлади мѣло. Тѣѣ се рѣди, стѣим кѣса, стѣим да сѣди в'ачи. Йсто љма двѣ крѣв'ѣта. Е сѣтра кат ше дѣѣш, здрав'а, излет че бѣне у шкѣла. А кѣша, избѣк што ље ов'ѣа, загѣшливо ље, вѣш. Е, дв'а двѣ, таа што ље у бѣло и ова што љѣ. Иа, код Цв'ѣко лекѣра да љдеш и др.). Трѣбва да се отбележи, че съчетанията от съгласна и љот се пазят в речанския говор (напр.: **што мѣже, мѣже, што нѣ може... здрав'ѣе и че бѣне**), но се срѣща и затвѣрдяване (напр.: **А љде наздрѣве. А љ здравѣ, нѣк се трѣши**). До същия извод достига и Л. Антонова, проучвайки диалекта на намиращото се в близко съседство с. Горно Любине, Призренско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 59).**

Говорът на с. Речане, Призренско, се характеризира и с наличието на две двойки звучна/беззвучна шумови палатални съгласни *s*, *z*, *n*, *b* (напр.: **ѣва, с'ѣ че ти дѣдем да прѣбаш. Ако не љѣс с'ѣѣ че да ги стѣимо? До с'ѣг сѣ, до с'ѣг че ље у шкѣла бѣла? Пуни, с'ѣк смо тѣле бѣрго, напуни слѣбодно. Мѣ вс'ѣка година љдемо. Они у гарѣжа тѣмо с'ѣл муш остѣи. Има долу крѣве, љдѣт да пѣс'ѣт. Одз'ѣд, што ље рѣдна де рѣдиш, е, она праѣла ѣве. Нѣка з'ѣѣ, мѣри, нѣка з'ѣѣ, че прѣдѣже тѣѣ љѣ. Гимназѣѣа дирѣктор ѣ тѣѣ он, п'ѣсник, ѣ љи албанѣц љѣ. На**

комп'утер, море, сестра ми казала. Има подстоле долу и каб'ал и у струйа, и за минута одма прокува вода. Иди и он куд теб'а и др.).

Говорът на с. Речане, Призренско, се характеризира с наличието на още една източнобългарска особеност (освен по-големия брой палатални съгласни от този, типичен за принадлежащите към западното българско наречие диалекти) и това е появата на широк рефлекс на старобългарската ятова гласна, предхождан от мека съгласна, който далеч не е рядко явление (напр.: *Да купе йедна, други като т'ах. Сум имала йа йено т'авно. Нё, н'ама българска окупация. Че дадем н'акому кой нёма и наре. Н'акойе може да йди има, н'акое завръшиле, н'акой што знаш от дёк н'акуа че йзладже. Али лёпо, не мой н'акако! Нё, сладкйши мйе не прайм, само хл'ап* и др.), макар че, както би следвало да се очаква от териториален говор, разположен на западната граница на ареала на разпространението на българския език, тук рефлексът на разглеждания вокал в преобладаващия брой случаи е *e* (срв.: *Ако може некой да доди. Нёма работа. Цёл дан ни хлёб, ни вода, ни нйшта* и др.). Този факт е още едно доказателство за единството на българския езиков континуум.

При анализа на палаталната консонантна система на говора на с. Речане, Призренско, специално внимание трябва да се отдели и на някои важни фонеморфологични позиции на меките съгласни. Първата от тях е краесловието на имената, имащо отношение към членуването (Стойков/Stoykov 2002: 231–232; Пашов/Pashov 1994: 15). Макар позицията в края на думата да е слаба за палаталните съгласни, поради което в много от българските говори се наблюдава тяхното затвърдяване, в разглеждания диалект краесловната мекост се пази както при десетте съществителни, които в старобългарски език завършват на мека съгласна, така и в имената от двата продуктивни словообразователни типа с наставки *-тел*, *-ар*, а също на етимологично място поради принадлежността на лексемата към определени старобългарски склонитбени типове и др. (напр.: *крал'*; *Моя сестра се удала и нейн муж ми е сада (сега) зёт'*. // *Зёт* ми йё. *Йма пўт'* там направ'ан. // *У пўт* ако нёма гўжва, брѣго се стйга. *И ранее бйло на кѡн'*, на кѡчийа. // *Че йайне на кѡна* и че йде по жйто. *Свѡки дѣн'* са. // *Свѡки дѣн* йма. *Мнѡго лёпо ми цвѣта*, а кат *ѡгин'* йе, *ѡгин'* йе скрѡс. // *Ѳно йе йди бѡле за ѡген'*; *рѡчун'* 'сметка'. *А*, и *мѡлий*, *ёте гѡ*, *цѡр'*. *Сѡмо брѡшино* и *вода*, и *сѡл'* че стѡши. *Кат* че дѡдже *прѡлет'*, че *сѡмо* изнйкне. *Сѣг* запѡчало *йедин прѡтин'* што, *кѡко* сѣ *вика*, нё *могу* да бѡлводим. *Сѣг* кат дѡдеи *кўчи*, *кѡлико пѡсол'* те чѣка. *А ѡвой* за *лѣк'* йе дѡбро. *Аа*, *рибала тѣпик'* (килим). *Тѡй* мѡж да йе *пѡскок'* йё (усойница). *Нѣрмин'* йе из Рѣчане. *Йѡ* сум бйла *л'ўбител'* цвѣче. *Чѣрнич'* йё, *чѣрнич'* – од кѡл. *За кѡшел'* тўй йе нѡй-добрй лѣк. *Тўй* йе *учител'* ли йе? *И ѡна сѣкул'* йдва у пѣнзийа. *Пѡ* бйле *смо цѣл'* дан *пѡ* и *цѣлѡ* нѡч сум сѣдела *гѡре*. *Пѡ* йёна йё, *сйропол'* прѡйет. *Кўа* йё дѡбра *домѡчица*, че *нѡпуни* двѣ *кѡнте* и *кѡнте* прѣс *клѣч'* чѣ *йѡ* чѣка. *Йма* *одреджйне* *кѡо чѡвек'*. *Гй* *вѡл'ат* *млѡго пѡсул'* дѣца и др.). Както ясно личи от приведените примери, поради слабата позиция на палаталите в краесловие и в речанския говор те затвърдяват, в резултат на което се появяват варианти на думата с твърда и мека съгласна в

края. Горепосочените данни напълно съответстват на информацията от лингвистичните карти за думите *кон* (карта № Ф 98), *огън* (карта № Ф 99), лексеми с краесловно меко *н* (карта № Ф 100) и имена с наставка *-ар* (карта № Ф 101), публикувани в „Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III“, според които северозападните говори, към които принадлежи и речанският диалект, се характеризират с наличие на краесловна палаталност в първите три случая и отсъствието ѝ в последния (БДА/ВДА 2001: 156–159). Разминаване се получава по отношение на съществителните *зет* (карта № Ф 102) и *път* (карта № Ф 103), при които според обнародваните в атласа данни краесловна мекост няма във всички диалекти, принадлежащи към западната част на българското езиково землище (БДА/ВДА 2001: 160–161), но наличието ѝ в говора на с. Речане, Призренско, е регистрирано в приведените по-горе примери.

Типологична специфика на западните български говори е наличието на твърда съгласна пред глаголните окончания за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. сег.вр. (БДА/ВДА 2016: 126, 130, 136, 139; Стойков/Stoykov 2002: 144), но това определено не се отнася за говора на с. Речане, Призренско, където палатални съгласни пред окончанието в сегашно време се срещат във всички лица и в двете числа (напр.: 1 л. ед.ч.: *Нè, туйка сум вèч, старà сум и сèд'а. И йà се договàр'ам сас сèстра да вèдим нèки тèхнички факултèти* и др.; 2 л. ед.ч.: *А, òво, знàчи иътърл'аш и стàвиш. Кàшил'аш, ний чай* и др.; 3 л. ед.ч.: *Кун'а, бàн'а се. Ово у сир се тур'а* и др.; 1 л. мн.ч.: *Али по йèдан дан одмàр'амо. Кàко причамо, разум'амо се. Мì разговàр'амо* и др.; 2 л. мн.ч.: *А одмàр'ате гòре? Йà, мèn'ате се нè òсми уз унуй другуй* и др.; 3 л. мн.ч.: *Ни знàм, бàбо, што рàд'ат. Гì вòл'ат млòго пàсул' дèца* и др.). В говора на с. Речане, Призренско, в позиция пред окончанието за сегашно време на глагола във всички лица и в двете числа се регистрира наличието на силно смекчени съгласни, дори и когато те се намират пред предна гласна: (напр.: 1 л. ед.ч.: *Че дòд'емо да те у̀земо ка дòд'еш. А мòгу да дòд'ем код тèб* и др.; 2 л. ед.ч.: *Кат пòйдеш, че ти нàберем, кат дòд'еш* и др.; 3 л. ед.ч.: *Свè излàз'è рàно из шкòла. Она ако дòе, че ме вèд'и. И тàман че дòд'е* и др.; 1 л. мн.ч.: *А, дàй да вèд'имо! Тì сèди да йдем йà òтца да вèд'им* и др.; 2 л. мн.ч.: *Не мòжете да йд'ете б̀лизò* и др.; 3 л. мн.ч.: *..йма и д̀иви прàсета, па йдет и га лòв'ет, оо, йма лòвци, кàко не, и лòв'ет. Дòлу у Албàнийà вàд'ет луди пàре, а òвде Ж̀уна ни йàдемо прàсе. Има дòлу крàве, идèт да пàс'ет* и др.), като и в този случай става дума отново за съгласни от палаталния консонантен ред, който бе описан по-горе.

В миналите времена и особено при формите на миналите деятелни причастия, където палатално нерядко се оказва и самото окончание *-л*, дори когато е в краесловие, в речанския говор също редовно се среща палатална съгласна в позиция пред глаголното окончание (напр.: *Нè, òве дру̀ги столòве òвде што стàв'аа. И йà сум н̀ил' кàве. Нèкой стар òтец рèкол': да ймаш, с̀ине, у свàко сèло по йèна к̀уча. Нè с̀ьг, с̀ин кад ни прàвил'. Од с̀ина чèрка кàшил'ала. Свè се л̀ул'ало. И йèзик у̀чил' йèна гòдина. Он ми чèл'. Гр̀ло ймало и òвде б̀дл'ало дòсти л̀уди. Бр̀ат ми прàтил' д̀вè к̀утиш от кèстани д̀ивли. Вàк'е а*

сте се чул'е с фамилията? Йучера одмал'але. Па бйл' ѝе пò-стàр, кат бил на телевизор. Ако се **опр'ало** мдого, че го òкупе. Змйя кòкошка н' òстал'а гй ѝе, òна ðирек у глàва ѝа кл'ува. Сгг **остàр'ала** сум. Стàрий реч бив трòн, òòле се **просйн'ало**. Пà, рèко, ме òстави, брè, мàло, нè ѝа што не си ми **остàн'ала** мène, вйка тèй. А туй би му **отговàр'ало**. И си с'àд'ала туйка у стàница и др.), макар че в речанския говор се срещат и случаи със затвърдяване на съгласната в разглежданата позиция (напр.: *Страцимирòвци, сум ѝшел ѝа тàмо, отвàраа онй грàнице, прèврат на нàпре*), които обаче са значително по-рядко срещани. В този случай също се регистрират примери с поява на палатална съгласна в позиция пред предна гласна, срв.: *Нè, оздрàв'èла ми ѝ руката. Пурàснал'е*.

Многобройните регистрирани случаи на наличие на мека съгласна пред глаголното окончание са категорично доказателство за това, че не става дума за изолирани и случайни употреби, а за типичност и функционалност на разглежданото явление в речанския говор.

Макар че в говора на с. Речане, Призренско, не е регистрирана поява на мека съгласна във фонетичния състав на отрицателната частица *не*, частица *да*, частиците за образуване на форма за бъдеще време или при кратката винителна форма на личното местоимение за 3 л. ед.ч., при бърз и непрецизиран изговор, когато вокалът в тези случаи често се изпуска от говорещия, съгласната става мека (напр.: *Двòе млàдите са се завòлили пак пòсле мўжу бйл гудан за дрўга, а нèга са ожèни за дрўгом и пòсле хòде зàедно ð' умрат. Айде ч' ѝдеш, чàкат те у бугарската тàмо. Кàжем: уз мўжу ж' дòдимò. Змйя кòкошка н' òстал'а гй ѝе, òна ðирек у глàва ѝа кл'ува. Руски г' ѝма нèкой двè-трй дèца у шкòла штò предàвеет* и др.).

Анализът на представения материал от с. Речане, Призренско, дава основания за няколко извода. В него и днес се регистрира наличието на типично българските рефлексии *шт, жд < *tj, *dj и *kt'*, които са напълно жизнени и функционални в разглеждания диалект и се срещат в речта и на най-младите жители на селото. Това, както и фактът, че в речанския говор се регистрират някои изключително стари български палатализационни промени на съгласните *т, д, к* и *г*, свидетелства по категоричен начин за етническият произход на населението, което го говори. Това е факт от особена важност за точното определяне на западната граница на българското езиково землище. Следва да се отбележи също така, че палаталната консонантна система на разглеждания диалект се характеризира с по-голям брой меки съгласни, отколкото този при типичните западнобългарски говори. Палатален консонант се открива в позиция пред старобългарската ятова гласна в случаите, когато вместо типичния за разглеждания говор екав изговор се появява широк рефлекс на разглеждания вокал, както и в позиция пред окончанието при глаголите във всички лица в единствено и множествено число. Регистрирането на тези типично източнобългарски черти в речанския говор, който бележи западната граница на българското езиково землище, са ярко свидетелство за единството на българския диалектен континуум.

3. Съвременни фонетични явления

3.1. Вокална система

Вокалната система на говора на с. Речане, Призренско, от синхронна гледна точка е напълно идентична с тази на крайните северозападни български говори (Божков/Vozhkov 1984: 12; Виденов/Videnov 1978: 17) и на българския книжовен език. Единствената нейна регистрирана специфика е появата на широко *e* като позиционен вариант на гласна *e* (а не като отделна фонема, тъй като не изпълнява смислоразличителна функция), която бе описана подробно по-горе.

3.1.1. Гласна *e*

В говора на с. Речане, Призренско, гласната *e* не се подлага на системни фонетични промени. Трябва да се подчертае обаче, че в него, макар и спорадично и предимно в палатално обкръжение, се появява *ê*, което не е отделна фонема, тъй като не изпълнява смислоразличителна функция, но свидетелства за наличието на някои архаични черти в говора, както и за единството и непрекъснатостта на българския езиков континуум (напр.: *Сѹм ги зѹмамим, ѱд прѹво ги извѹкам, ги вѹкам, айдетѹ, айдете. Члѹнове на фамѹлия. Брѹтанѹц ѱе сѹн от сѹстра или брѹт. Че зѹмо тѹм, па че нѹмажем нѹшта, па че тѹрим, па цѹл мѹсец, кѹйт сѹ ше страдаш* и др.).

В началото на думата гласната *e* често, но не задължително е йотувана (напр.: *Нѹ штѹт дрѹго да пѹйедет, да пѹпийет, да се чѹстет, да... ѱенѹ-дрѹго. Чѹкамо ѱдш ѱеднѹ годѹна. Одмор ѱе вѹче, од дѹнеска ѱе одмор. Дѹджи кѹчи, сбѹриш свѹй ѱѹзик. // Ёво и шѹчер сум дѹнела. Алѹ ѱмамо и албански, ѱмамо ѹнглиски, нѹмачки. И че ѱдемо у Албѹния на екскѹрзѹя. Рѹнее е трѹйало трѹ дѹна енѹ свѹдба, а сѹг трѹйе двѹ и др.). Тя се среща в средисловие (напр.: *вѹче, приѹтел', дѹте, чѹрка* и др.) и краесловие (напр.: *рѹние* 'по-рано', *полугѹдие, пѹвеке, врѹме, нѹше* и др.), като в тези позиции също е възможно йотуване, ако *e* се намира след друга гласна (напр.: *Елѹнч 'ѹтѹ слѹбо у зелѹнето, рѹйѹдко нѹгде по вѹсоко, как гѹѹре дѹлеко сѹрна че вѹд 'же. Влѹджай, кѹпиу овѹйзи мѹско да се сбѹуйе. А мѹйе знѹмо се, ѱѹно сѹло смѹ. ѹве у Скѹпѹйе сум ѹзела. Чѹ оп се нѹпѹйе дѹна. Стѹвѹф фѹтокѹпѹйе у кѹвера. Свѹко вѹсѹлийе дѹн снѹма* и др.). Тъй като за речанския говор е характерно образуването на множествено число на съществителните от женски род предимно с окончание *-e*, йотувана гласна *e* се появява и в тази позиция след вокал *и* при (напр.: *Тѹк тѹраа вѹштѹчка, ѱнѹкѹйе* (инжекции). *ѹве на пѹац свѹ вѹше ѱма – ѹве ѱма лѹблѹбийе и рѹзни колѹчи ѱма, и толѹмбе ... Нѹке сѹрийе, тѹй глѹдам ѱд. Бѹла гѹре, вѹмо ѱма мѹло арѹнийе. А сѹ зѹглѹла тѹе арѹнийе? ѱма дѹца, алѹ нѹма млѹго, свѹ ѱе у ѱнѹстрѹнсво, кѹлку фѹмѹлийе. Нѹ, ѹве свѹ са фѹмѹлийе* и др.).*

В по-редки случаи вѹн от ударение в говора на с. Речане, Призренско, се произнася по-тесен звук *и* > *e*, като редукция се регистрира в средисловие и краесловие (напр.: *Вѹчи сѹ се ѱзѹбѹила. ѱдат, вѹка, дѹкулу малѹнитѹ. У шкѹлу ѱмамо дѹржѹвнѹй ѱзпѹт ѱѹли дѹвѹт стѹтѹне пѹтѹнки. Нѹчи кѹзват, чѹ тѹ*

ноч' ми смо най-ближе бѡг. **Чи** ни ѡд из Манастѡрица, из грѡт ѡе сѡгурну и др.), но същите думи се срещат и с непроменена гласна *e* (напр.: *Ѡдмор ѡе вѡче. Малѡне ѡво ѡмам ѡд порѡд жѡйца ѡен рѡд цѡл. Аѡ морѡ, ѡѡди ма, пѡсле че пѡшуеш. Че забрѡшѡмо, кѡрпе кѡлко ѡчеш ѡма* и др.). По-особен е случаят с появата на *и* > *e* в членния формант за множествено число при имената от женски род. Както личи от приведените примери, когато думата *малина* не е членувана, тя получава типичното за крайните северозападни диалекти и за речанския говор в частност плурално окончание *-e* за ж.р. (БДА/ВДА 2016: 45). В по-архаичните членувани форми обаче се пази и по-старата флексия *-и*, типична за по-голямата част от българското езиково землище (БДА/ВДА 2016: 45). Именно на появата на това окончание се дължи и регистрирането на определителен член *-ти* в разглеждания случай. Той обаче не е резултат от аналогия с показателно местоимение за 3 л. мн.ч. *тийа*, с което членните форми са свързани по произход, както твърди Л. Антонова, която регистрира вариантна употреба на член *-ти* // *-те* за мн.ч. при имената, образуващи плуралната си форма с ок. *-и* в диалекта на с. Шишевец, Кукъска Гора (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 96–97), а се дължи на двуморфемния полуаглютинативен характер на членния формант в българския език (Гаравалова/Garavalova 2014: 13–22), поради който основните характеристики на гласната от флексията се повтарят във вокала след показателя за определеност *-т* на принципа на вокалната хармония, наблюдаваща се в аглютинативните езици. Тази теза се подкрепя и от факта, че ареалът на разпространение на член *-ти* е много по-малък от този на показателното местоимение *тийа* в границите на българското езиково землище (БДА/ВДА 2016: 66–75, 90). В говора на с. Речане, Призренско, появата на формален показател за детерминираност *-ти* не е типична за членуваните плурални форми на имената от м.р., където окончанието за мн.ч. и от синхронна гледна точка е *-и* в диалекта (напр.: *И ѡмат кѡсѡчите* и *кѡсер. Л'ѡдите* не пѡйѡт. *И с приѡтелѡите* ѡдемо нѡгде, ѡдемо на ѡзлет и др.), което позволява да се предположи, че в случая е налице и родова диференциация на плуралната определена форма в речанския говор, архаичен по своята същност лингвистичен факт.

Освен това следва да се отбележи, че за речанския говор е типична формата за мн.ч. *л'ѡди*, докато *л'ѡде* се среща съвсем спорадично (напр.: *Сас л'ѡди* у бѡл'ница на прѡглет. *Л'ѡдите* не пѡйѡт. *Свѡ смо л'ѡди* нѡ ѡе бѡтно штѡ си по вѡри. *Има* от свѡгде и дѡбри *л'ѡди* и лѡши *л'ѡди*. *Стѡри л'ѡди* нѡ може бѡз млѡко. *Мнѡго л'ѡди* нѡ са ѡвде, ѡма кѡче, ѡли *л'ѡде* нѡ са ѡвде. Бѡшуа сѡвременѡ *л'ѡде*, тѡрци). Явлението се обяснява със срещата на фонетични и морфологични тенденции, появили се поради обобщаването на модела на окончание за мн.ч. с гласна *-и*, и се среща и в горанските диалекти, където обаче е с по-голяма степен на вариативност (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 96–97).

В говора на с. Речане, Призренско, с известна непоследователност гласна *и* се развива и в глаголната основа на сегашно време – явление, което се свързва със смесването на I и II спрежение и е сравнително ограничено (напр.: *А тѡ сегѡ слѡйкаѡ, ѡве рѡчи* сѡм те видѡла). Отбелязани са и случаи на разширяване

на групата на глаголите от I спрежение (напр.: *Ти мойши и уз комби да одеш. А, да одеш до школа. И муж оде до Призрен* и др.), както и такива със смесване на тематичната гласна при миналите времена (напр.: *Не сум те виделе де се скїнала. А сте узеле сви касете, майка? Па лети са и сега почеле да зрїет* и др.). Всички тези лингвистични явления се срещат и в диалектите от областта Гора (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 96–97), които показват редица типологични сходства с жупските говори.

3.1.2. Гласна и

В говора на с. Речане, Призренско, гласна *и* не се подлага на системни промени (напр.: *Доджи кўчи, сбõриши свої йезик. Не веруїе ми нї сїн, нє ми не веруїе нї мўш, а õно йде. Айде па да ми покажеш дõма адреса, свє да ми напишеш мєне тãмо да се обãждат у интернет* и др.). В някои случаи тя се появява на мястото на *е* (по-подробно вж. т. 3.1.1.). В говора не се пазят следи от стб. гл. *ы*, на чието място се появява *и*, както в преобладаващата част от българските диалекти (напр.: *Свє ишле, сїне, сви отїшле у рõда нõйно. Кãко, и сїн ми рãди. Нєк са жїви и здрãви сїнови. И сїнот че кãже: те тў ми йе дõшла, вїка, õна* и др.)

3.1.3. Гласна о

Гласната *о* се среща на етимологично място в говора на с. Речане, Призренско (напр.: *Сãмо здрãво и прãво да бõде. Овде у Жўпа мõже ли човєк да нãпраи ако йе нєкоїа туристичка дестинацїїа, сãмо трєба улãган 'е, бõга ми. А кãй че õтидеш да га прõдадеш, õн глєда кõлико йе, кõлко кãрата йма и че кãже за тõ, што йма човєк. Тãмо се рõдили õни, че нãучет овде да одет и нãучили нãш йезик* и др.) и се подлага на прелабиализация изключително рядко (напр.: *Елєнч 'ътъ слãбо у зелєното, рїйєдкõ нєгде по вїсоко, как г'õре дãлеко с'õрна че вїд 'же. Вїсоко сїгурно, вїсоко в'õт ').*

Гласната *у* се явява често на мястото на *о* вñн от ударение и тїй като прелабиализацията не е лингвистично явление с висока честота на проява от синхронна гледна точка в речанския говор, в който обаче се регистрира стеснен изговор на останалите широки вокали в слаба позиция, това дава основание те да бъдат определени като редукция (напр.: *А йма жєне отвõрени, сбõр'ат кõлку. Кõлку дãне че бїде? Млõгу мўве. Млõгу йе скўпа свãдба. Клãн'айу и õду на грõби, на грõбишта да прõдджат (проводя) до дõлу за мр'õтве. И у грãд аку йдеш да кўпиши, че йма* и др.). Същите думи се срещат в диалекта и с изговор *о* (напр.: *Мõж да рãди кõлко йска. Ёво, сви дõло, и нємõжем йã да йа йзкорним. Нєк ти вїкне тãкси, акõ отговãра цєната, нє ти не скўпо. Алї млõго стабїлна жєна бїла, млõго. Нєма рãбота, млõго конкурєнция* и др.).

В говора на с. Речане, Призренско, са отбелязани и единични случаи с преглас *о > е* (напр.: *Кãко сє вїка, джєп нãрес да ймаш.*), като при названието на празника Гергьовден се регистрира вариантен изговор с *е // у > о* (напр.: *Мї смо организувани женурте Джурджев дãn. // Ёве ти Джурджудан, ã* и др.).

3.1.4. Гласна у

Гласната у не се подлага на специфични фонетични изменения в диалекта (напр.: *А сѣга ше тѹка че бѹдет че идемо у Тѹрска тѹмо. А сѹм дѹнела и шѣчер, сѹм тѹрила йѹ шѣчер. Ё ѹно йе жѹто йсто, тѹй йе жѹто, йѣс, у Нѹви пѹзар кат смо бѹле, сум го ѹзела, ѹли трѣба да га прѣбацим у зѣмл'а му йе бѹлее. Ууу, мѹшаллах, е па мѹжена йе. Код мѹжа, нѣка ги глѣда и др.*). В някои случаи тя се появява на мястото на *о* (по-подробно вж. т. 3.1.3.). За него не е характерна делабиализация на вокал у след меки съгласни: *л'ѹди, кл'ѹч, зѹкл'ѹчи, Л'ѹбине, Л'ѹбински пѹт, л'ѹбѹборба* и др.

3.2. Консонантна система

Консонантната система на говора на с. Речане, Призренско, се характеризира с наличието на по-широкообхватна палатална парадигма от типично западнобългарската. Тя включва не само единствените четири палатални съгласни (*к', г', л', н'*), типични за западните български говори и характеризиращи се със силна мекост при тях (Стойков/Stoykov 2002: 213), но и всички сонори (включително стария сонор *в*), както и две двойки звучна/беззвучна шумови палатални съгласни *с, з, н, б* (по-подробно вж. т. 2.9.). В този смисъл палаталната парадигма на речанския говор се оказва напълно идентична не само с жупските и крайните северозападни български говори, към които принадлежи (Божков/Vozhkov 1984: 20; Виденов/Videnov 1978: 20), но и с показващите много типологични сходства с тях горански говори (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 99–108).

3.2.1. Съгласна х

В говора на с. Речане, Призренско, се наблюдава вариантен изговор със запазване/изпадане на съгласна *х* във всички позиции, като в началото на думата пред гласна и в краесловие този консонант по-често се пази на своето етимологично място (напр.: *Па хѹд'ат и тѹко. Хѹдиле и на плѹнина. Вѹш квѹ йе нѹдморска висинѹ – дѣ хѹл'аде нѣсто пѣдѣсет и нѣт. И свѣ хѹбаво. Йма хѹбави млѹго другѹри. ѹна йе ка грѹх стой, сѹмо йе другѹ бѹйѹ. Тѹй йе у хѹтел, дѣ смо. А йде ѹн ѹд хѹтѣла му. // Сѣга да ѹди, нѹшита не сѣ вѹджа. ѹсум ѹл'ади и сѣдѣмсто ѣуро бѣс оперѹция. Тѹ у ѹл'аду трѣба да нѹджеш. Глѣдат, ѹбава кѹк'а. Сте са наспѹле ѹбаво?* и др.). Трябва да се подчертае обаче, че окончанието *-х* за 1 л. ед.ч. при простите минали времена в речанския диалект често преминава във *-ф* (напр.: *Па йѹ рѣкох да ми го кажеш изнѹво. Ймах дѹбра рѹбота. Мѹра да не ва чѹйѣх нѣкога. Йѹ рѣкох, ѹна вѹли да га пѹшти. И почѣтах да вѹдиши кѹко сѣ прѹджем ѹдѹле. // Па мѹчи сѣ, мѹчи сѣ, па сум сѣдѹф. Нѣ си свѹриф тѹй млѣко? Па дѣ ми йе, рѣкоф, тѹ жѣна, брѣ, сѹг да дѹдже. Ёй, йѹ ѹзоф тѣлефон, йѹ нѹзва. А йѹ на рѣка бѣшеф и ѹна дѹде при мѣне. Кат шѣтаф, кат прѹча йѣден мѹга да разѹмем. Сѹкои дѹмачи ѹт прѹшла гѹдина, лѹни ги прѹиѣме ... ѹзеф папѹре, стѹвиѣф фѹтокодѹиѣ у кѹвера и др.*).

Случаи на изпадане на съгласна *x* се отбелязват в говора на с. Речане, Призренско, по-често пред съгласна, както и факултативно в средисловие между гласни (напр.: *Нѐ, сладкіиши миѐ не прайм, сàмо хл'ан. Нѐка ѹлезе хлàдно, че ите поштрѣкл'ам. Зйме овде мнòго хлàдно. У рѐсторан йма и тра̀диционална хрàна и дòмача хрàна. // Я лѐп му остай и му на̀пуний йѐно кòфиче вòда. Па тò трѐбе пòсле плàдне, да ти йе лàдно тàмо, кат че се òпне йе лàдно. Батаци дòк се лàд'ат, а тàмо че стàиши кàт п̀на п̀нджан мàло òвой бѐли òриз да се к̀ва. Йдат от Призрен овде вѐчеререт, пасѣт ми йе рàна тàм, рàзбираиш и др.). Когато разглежданият консонант се намира в средисловие в палатално обкръжение, на негово място отново факултативно може да се появи *й*, в или у в речанския диалект (напр.: *У рѐсторан ун̀тре, у к̀ухин'а ймамо п̀кара. Штò се прай у к̀уйн'а? К̀ухин'а – к̀уйн'а а йе исто. А тàмо дж̀уджеиш мàло зѐйтен* (зехтин) *у тѐган. Сѐ нѐ може да се зàспи, гр'а̀ута. Виши кàко д̀ва лѐпо, милін и др.). Единствено при думата *снаха* липсва вариативност, като *x* е напълно изчезнала от парадигмата на разглежданото съществително в единствено число и преминава в *й* при плуралната форма (много рядко) и деминутива му (напр.: *А снàа ми, йѐна йе жйви уз мѐне. Рàди ми и снàа и с̀н. Снàа ми нѐ б̀ши м̀ада. Снàа ми д̀нела за д̀ручек н̀ишта со тѐпсия да в̀рати. Д̀а с̀на ож̀енила и йѐну ч̀ерку у̀дала, д̀вѐ сн̀и йма. // Йма òна и д̀вѐ сн̀ѐйе. Т̀уй ймала òна сн̀айка т̀уй ант̀ерийа, г̀оранци што ймели. Òва йе сн̀айка от М̀ахира сн̀айка йе т̀уйа и др.).***

3.2.2. Съгласна *ф*

В говора на с. Речане, Призренско, съгласната *ф* се пази на своето етимологично място в позиция в чужди думи (напр.: *Стàвиш фотокòнийе у к̀вера. А̀ли шѐс мѐсеца и йà с̀ум рàдила на ф̀абрика што йе фр̀ути. Йà сум рàдила во ф̀абрика, што йѐ код нас, ф̀абрика „Принтекс“ б̀ило р̀анеє. Информàтика зàв̀ършил òн. И пòсле у фр̀изер се стàи д̀ста. Нѐма врѐме да в̀лѐземо у ин̀тернет кàфе. А̀ли йма д̀ѐца от м̀а ф̀амилія. Т̀ѐз д̀руга гòдина – ф̀урòр. А, п̀арфум, х̀вала ти. Айди на кàфа. Йà у втòрник че ти д̀а̀дем ф̀акт̀уре. Проф̀есори свй че б̀идет. Ф̀ирма за драго̀ценне мет̀ал'и. А се ч̀уєш от̀д̀ире ф̀òно со н'̀ау и др.).*

В речанския говор консонант *ф* се появява и като резултат от обеззвучаването на съгласната *в* (напр.: *Тàкоф йе жйвот. Нàчи пòсев йе н̀ай-вйше пѐч̀ели-фш. Пр̀ѣф на т̀иха в̀ата нѐка се к̀ва. У̀баф* (празник), *ймаф п̀но гòсти. Тàкаф йе жйвот. А мййе аф н̀аше врѐме д̀обро смо б̀иле й̀опет. Òф кàкоф си и др.),* както и на мястото на групи съгласни – срв. *хв > ф* (напр.: *Х̀вала тй, штò си га на̀прайла. Х̀вала и тѐбе што си д̀òшла, на пòвета ф̀ала. // А̀ко, ф̀ала ти п̀но, ф̀ала ти. Тàм вйше смо го ф̀атиле и др.).*

3.2.3. Съгласна *й*

Съгласната *й* се среща редовно в началословие в речанския говор (напр.: *Овѐтина, йагн̀етина, тел̀етина, к̀ра̀ве т̀уй й̀а̀демо свѐ, сàмо прас̀етина не й̀а̀дем. Пàча чòрба от тел̀етина йма и од й̀агн'а прайм. А с й̀а̀бука т̀уй йе бак̀ла̀ва. Т̀уй за слàдко й̀а̀бука. В̀амо у ш̀ерна й̀айца че нòсиши, й̀айа и ш̀екер.*

Сàг ìма и мàлине, и **йàгоде**. А ти че се вràчаиш **йùтра**? Òна **йùтре**, тì зàутре. У туй **йùтро** кàкво б̀ило л̀епо в̀реме, а с̀ега ìе к̀иши и др.). Този факт не буди учудване предвид това, че за разглеждания диалект е характерно йотуването на начална гласна. В позиция в средисловие са отбелязани дублетни форми с наличие и изпадане на съгласната (напр.: Пà **йà** м̀ислим да ìе **й̀стайа** к̀ухин'а. Òбаица и òвайа с̀наа **стàрейа** òва м̀ичко ìе м̀ало пò-л'ùта па **йà** ги ч̀утим. Сàмо м̀ишли за тàмо, кàт че се п̀ушетет **òвайа** в̀иза. И òна ìма р̀абота, с̀ега **òстайа** д̀еца. Òна ìде и **тàйа** че си зàмине. Р̀анее е **т̀райало** т̀ри д̀ана енà свàдба, а с̀ега **т̀райе** двà. Дòлу у **Алб̀анийа** вàд'ет л̀уди п̀аре. У **Скòпийе** п̀рòдàвет ìена п̀априка ц̀ървена. **М̀ийе** п̀равимо. А **в̀ийе** код в̀ас н̀ишта си не з̀емете. Ч̀е ми **п̀ийе** м̀л̀еко или ч̀ай. // И **т̀аа** нòч' ìе п̀̀рва нòч' коя **Мохàмед** пòчва да д̀òноси **Корàна**. Òна остàнала на **т̀аа** к̀уча. С̀ега че ги п̀òзнаеш, кàт **й̀граат** полàко. Н̀е з̀нам кàко в̀икате **в̀ие** òва. Д̀е сп̀ийете **в̀ие**? Òчемо л̀адно и **м̀ие**. ... ìшла онà т̀амо да **п̀ие** на п̀òрток при н̀ас и др.). В говора на с. Речане, Призренско, съгласната **й** се явява между гласни и на мястото на изпаднали съгласни **х** (напр.: Штò се п̀рай у к̀уйн'а? **К̀ухин'а** – к̀уйн'а а ìе ìсто. А т̀амо д̀жуд̀жеш м̀ало з̀ейтен у т̀еган и др.) и **в**, предимно в наставките **-йа**, **-уйе** > **-ва**, **-ува**, които са широко разпространени за образуване на глаголи от несвършен вид, макар тези с консонант **в** също да се употребяват в диалекта (напр.: **П̀райат** д̀ж̀ем, **п̀райат** кол'ко л'̀уди, кòй н̀ема – к̀упуйет и т̀ак. До ч̀етире године м̀ож да ìма кат ìе пòчнала н̀емачка ìсто да ги к̀уп'уйе. Р̀амазан во в̀реме как **п̀утуйе** и как р̀ади. // **П̀раат** п̀ут. Пòсле кат ни **д̀аа** р̀еш̀ение, кат смо на òдмор, ìдеш што òчеш. // А т̀амо с̀естра ми **к̀ажува** у **Мòстър г̀ере** и др.). Както личи от приведените примери, съгласна **в** може и напълно да отпадне от наставката. Следва да се отбележи също така, че начално **в** в отворени срички преминава в **у**, което обикновено се йотува поради позицията си в началото на думата (напр.: **Й̀уже** 'в̀ъже'. **К̀рòмита** (покрита тераса в градината) ìе др̀в̀ен **ун̀утре**. У р̀есторан **ун̀утре**, у к̀ухин'а, ìмамо п̀екара, т̀ак сми ìмали **ун̀утра**. А **ун̀утра** ìсто ìде м̀есо м̀л̀евено. А си д̀òшла **й̀учера**? И **й̀учера** м̀л̀òго б̀ило в̀ручо и др.). Съгласната **й** често се вмъква във фонетични думи между гласни (напр.: П̀̀рви д̀ен н̀и **йе**. Д̀иректор што н̀и **йе** сàг, и с̀естра р̀ани н̀егова т̀у. Д̀òбро н̀и **йе** и др.). В краесловие съгласната **й** не се подлага на промени (напр.: **к̀рай**, **м̀ой**, **кòй**, **свòй** и др.), срв. и формите за повелително наклонение (напр.: **В̀икай**, **звòни**. **Вàка остàй га сàмо**. Тòйе **п̀рòбай**, òвайе **п̀рòбай** и че п̀рòдже и др.). В тази позиция **й** също често се явява на мястото на други изпаднали съгласни – напр. съгласна **ж** (срв.: **Али** л̀епо, не **м̀ой** н'̀акако! Н̀и т̀елефон не **м̀ой** да д̀ириш. Н̀е **м̀ой** м̀лади, б̀дже! С̀нау ìче да ги д̀аде, не **м̀ой** да ги н̀òсиш. Н̀е че **м̀ой** да н̀òсиш. Н̀е **м̀ой** òво, не **м̀ой** òно).

3.2.4. Африкати

За говора на с. Речане, Призренско, са характерни африкатите **дж** и **дз**. Макар че в отделни случаи звукът **дз** може да има и вариантна употреба: **зв̀езда** // **дзв̀езда**, в случая с по-голяма фреквентност се характеризира появата на съ-

гласна з (напр.: **Звѡнове** дѣ мѡже да нѡджем. Он ѡе ко **звѡно** (звѣнец, камбана) му ѡе цвѣт и за джвѡко и ко **звѡно**. Ер ѡма ѡно и дрѡшка, да **звѡниши**. И рѡните и кѣ **звѣнкате** кат ѡдеш пѣшки. Вѡкаѡ, **звѡни**. Па ѡѡ ти вѡкам млѡго **бѣрзо**. Мѡ че ѡдемо прѣко и **бѣрзо** че стѡгнемо и др.). Аффрикатът дж се среща както в заемки, така и в домашни думи (напр.: **Прѡѡат джем**. Л'ѡди на Бѡѡрам ѡдемо свѡ у **джамѡѡа**. Тѡчне ѡа сум да не се смѡриши **джѡпан**. А тѡмо **джѡджемѡ** млѡ зѣѡтен у тѣган. Сѡм **джѡпала** ѡѡ и ѡсто ѡнѡ сѡм тѣпала. Свѣ ѡе вол'а, **джѡбет**, ѡма вол'а, нѣка вѡзи. Нѡчи, **джѣзме** ѡе тѡкво. Ёве ти **Джѡрджемѡдан**. Сѡм свѡри, **дѡ джѣѡ** ѡѣ. **Джѡлина** унѡката. Алѡ **джѡбе** кад дѡдже да се кѡшл'а, ш се кѡшл'а, **джѡбе** ѡѣ, нѣ мѡже. Цѣл мѡѡ мѡѡе и пулѡвери, и **джѣмперѡ**, и свѣ ѡбѡчи се. Кѡко сѣ вѡка, **джѣп** нѡрес да ѡмаш. Звѡнове дѣ мѡже да нѡджем. Он ѡе ко звѡно (звѣнец, камбана) му ѡе цвѣт и за джвѡко и ко звѡно и др.).

Съгласната *ц* в говора е твърда и не се подлага на системни промени (напр.: *А вѡж, безѡбразни дѣца*. *ѡма свѣ сѣла Жѡпа: Манастѡрица, Лѡквица...* *Па ѡвде ѡе настѡвница ѡна. Па тѡѡ са ѡсманско цѡрство, тѡѡ бѡло ѡсманско цѡрство. А, и мѡлий, ѣте гѡ, цѡр'* и др.).

3.2.5. Шушкови съгласни

Шушковите съгласни *ж* и *ш* не се отличават със специфични диалектни особености в говора на с. Речане, Призренско. Консонантът *ж* се среща на етимологичното си място в началото на думата и в средисловие (напр.: *Тѡко ѡѣ жѡѡот*. *Штѡ да рѡдѡмо, жѣно? Е сѣг нѣ мѡжемо*. *Знѡш кѡл'ко бѡло и жѣни и мѡже, ѡнѡ Жѡпа свѡ рѡбѡтели*. *Не мѡже никѣт да нѡпраѡ тѡкѡ кѡча*. *Жѡѡет у нѣмачко и у фрѡнцѡзко тѣ тѡмо* и др.), а след обеззвучаване, включително в краесловие, преминава в *ш* (напр.: *А сѡноѡ ги бѡли и мѡш пѣкар*. *Отѡшѡл ги мѡш и се прѣженил*. *И мушкарци ѡшле, жѣне пѡ-мѡло, а сѣга и жѣнско, и мѡш-ко, и свѣ*. *А, вѡш, тѡѡ та пѡзна*. *Ёве, нѡ, вѡш, мѣчке ѡма* и др.).

Съгласната *ш* се среща редовно в различни позиции (напр.: *А ѡвде ѣве, шѡто сѣдим, никѡй не ѡде да рѡди ... ѡма бѡс у пѡла шѣст*. *Сѣга гѡре у плѡина са, у шѡма ѡвде*. *И да вѡдиши свѣ*. *Лѣпо ѡе да ѡдеш да вѡдиши*. *Ако ѡмаш нѡре, за свѣ си врѣден, ако нѣмаш нѡре...* *Алѡ дѡвне ги прѣдали ѡни, ѡве, кѡѡ мѡшшлиш дѣте, дѣчко и мѡѡка бѣа во Итѡлиѡ, дѡли ѡн вѡше отѡшел тѡмо, нѡѡ-вѡше бѡло за тѡмо да ѡзе нѡсош и да ѡде воз дѣте* и др.). В думата *овошка* фриктивната съгласна *ш* преминава в африкат *ч* вероятно поради въздействието на експлозивната *к* (напр.: *Дѡва се, на блѡго нѣшѡ слѡдко и вѡче*. *А дѣ ми ѡмамо вѡчке посѣѡане*. *Мармѡлѡд ѡд вѡча*. *Дѡнѣска че дѡдже за вѡчка* и др.).

Съгласната *ч* също се среща във всички позиции в думата, твърда е и не се подлага на системни промени (напр.: *Дѡѡ ѡена чѡша*. *Ако ми трѣба ѡѡ сѡма че стѡвим у чѡшата*. *Вѣч ѡмамо ѡѣдна хѡла гѡлема*. *Чѣ ми пѡѡе млѣко или чѡѡ и ч ѡде у шкѡла*. *Сѡѡка рѣч пѡше*. *Остѡви го вѣче*. *И мѡ ѡмамо ѡѣно ѡнѡче у Прѡшѡти-на*. *Е та тѡ ѡчи*. *А бѡл ѡн на гимнѡзѡѡа чѣѡѡре гѡдинѣ* и др.), а дистрибуцията ѡ е по-голяма поради това, че се среща не само на етимологичното си място, а и вместо силно смекчената съгласна *т'* (по-подробно по въпроса вж. т. 2.8.).

3.2.6. Асимилация по звучност на шумовите съгласни

В говора на с. Речане, Призренско, звучните съгласни се подлагат на обеззвучаване в условията, при които това става и в българския книжовен език – в позиция в абсолютно краесловие и пред беззвучна съгласна (напр.: *А сѝнои ги бѝли и мѝш пѝкар. Свѝ другѝрице ми бѝле сѝпкѝне. Ми кат прѝчамо на вѝше грамѝтика на сѝпски, зѝтуй што сме навѝкнале на сѝпски ѝѝзик. Дѝжѝн пѝрес да ѝмаш. А цѝла свѝфка ѝра* (извивка на хорото). *Ѡф кѝкоф си! Вѝша лѝпа лѝтка, нѝша на сѝнѝце не ѝшла. Тѝй ѝма у слѝткѝчѝра. Ѡн ѝе бѝл воз кѝла у грѝт. Ыѝно слѝтко, ѝѝно бес шѝчер. Ёва опслѝшвай се сѝма и др.*).

В диалекта се среща и обратното явление – озвучаване на беззвучните съгласни в позиция пред звучна съгласна (напр.: *У Призрен врѝчо, згрѝде, свѝ и свѝ гѝре ѝдет. Па тѝм ѝвде нѝгде нѝма прѝрода у Призрен, свѝ згрѝда до згрѝда. Ѡна збѝри тѝмо уз н'ѝу. Ми збѝрѝмо бѝшка, ѝни збѝр'ат бѝшка. Штѝ ѝдговѝра, пѝй и ѝѝди, штѝ нѝ, нѝ. Нѝшта че нѝтам снѝйку, ѝко ми ѝдговѝрет, ѝдговѝрѝт.*).

3.2.7. Групи съгласни

Характерна особеност на речанския говор е наличието на група *цв* (напр.: *Ыѝ мнѝго вѝлим цвѝче. Нѝско ѝе ко л'ѝбѝчѝсто цвѝче. Ѡна у мѝй ѝдма цвѝт ѝма, цвѝчи* (цѝфти). *Сѝмо цвѝте* (цѝфти) и др.).

Както в много други диалекти, групата *хв* се опростява във *ф* (напр.: *Фѝла бѝгу штѝ ѝма! Фѝла бѝгу штѝ ги ѝмеѝ да не прѝне и тѝй ѝѝ. Там вѝше смо го фѝтиле. Нѝ, кѝшел сѝмо ѝа фѝтил, грѝло. Сѝмо здрѝво и прѝво да бѝде, да му нѝ фѝти нѝшта и др.*).

Промяната *ск > цк* в наставка *-ски* за образуване на прилагателни имена се извършва непоследователно (напр.: *Ми бѝгарски сбѝрѝмо. Штѝ нѝ знай шѝп-търски и нѝче да се ѝвѝрти... Кѝко кой хѝчи – жѝнски хѝлине или мѝшки одѝла. // И че ѝдемо по Албѝния да глѝдамо грѝдови, стѝдлицки спѝменица. Жѝнѝко. Дѝца им са разпѝштили у Швѝѝца, ѝва ѝе у Швѝѝца и др.*).

В позиция в краесловие се наблюдава изпадане на съгласна *т* от група *ст* (напр.: *Ѡвде, прѝко рѝк, ѝмамо мѝс и прѝма Л'ѝбѝне ѝдемо. Па ѝма ѝколо пѝт – шѝс киломѝтъра. Ѡвде сѝма прѝрода мѝрише – чѝс вѝздух и др.*).

Вмъкването на експлозивна съгласна *т* в група *ср* е непоследователно – срв.: *Па ѝа ѝтворам мѝло сѝстру да пѝсборим на тѝй кадѝ мѝне ме на собѝца, на стрѝде мѝла*. Сравнително по-често е вмъкването на съгласната *д* в група *жр* – *ждрѝбе*.

В речанския говор не се среща елизия на съгласна *д* от съчетание *дн*. Регистрирана е спорадична употреба на *нн* в разглеждания случай, резултат от уподобяване (напр.: *Да нѝ си глѝдна. Ымам ѝѝдин брѝта и ѝѝдну сѝстру. Ыѝдна мѝчка нѝпадна ни кѝла. И код нѝс, ѝко ѝе вѝкенд, ѝспаднат дрѝги, трѝт'и да пѝчуѝт, а вѝко прѝвог. // Тѝй мѝй – пѝнни – стѝни, хѝди – дѝди и др.*).

3.3. Ударение

За моравските говори и за техния южен дял в Призренско е характерно наличието на старинно ударение. Р. Младенович описва тази особеност в говора

на с. Гатне, Сириничка Жупа, разположено на границата със Северна Македония (Младенович/Mladenović 2013: 25). Подобно на раховечкия диалект (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019), и в говора на с. Речане, Призренско, тенденцията за запазване на старинното ударение се конкурира с тенденцията за установяването на ударението на третата сричка от края на думата, която вероятно се появява под влияние на югозападните говори. Така в преобладаващия брой случаи са отбелязани дублетни форми по отношение на акцента на лексемата, като изключение представляват имената от среден род, при които винаги се наблюдава отмет на ударението от края на думата към основата (срв.: съществителни м.р.: *Много добро, све знае наши ѝезик, оригинал ко ми. Шес ѝезика. Али много значи ѝезик ѝе добро. Све од ѝеднога човека уземамо пасул'. И таке човек ѝде, тражи де ѝе... // Али добрий ѝезик све чини. Овде бил на нашии ѝезик као ми смо, а тамо на албански. Доджи кучи, сбориши свој ѝезик.; И е видно која си вера какъв си човек. Ко че ричеш лошо, боле речи добро човеку и завршаи. Али више ѝмеет сег они и пасул' посейан и него малине. Пасул' више и по-скупо ѝе и более ѝе; съществителни ж.р.: Ааа, од Асима жената. Уйна и стрѝна – жена на стрѝца. И тука бурека се завѝија и поун'а четвѝртѝста тепсија. Па че праѝат нај-више недел'а и субота, После пладне вѝе сте на таа странѝ, не знаиш как ѝе све. Оне са голема, ѝма и на другѝа странѝ што ѝчет. // Она ѝе доктороа жѝна. Снаѝ ми не баи млаѝа. Снаѝ ми донѝла за доручек нешта со тепсија да враѝи. Фонтан ѝе другѝа странѝ. На лева странѝ. Кучи после она баѝрамска традиѝия ѝе као обичаѝ ѝаѝдете пѝта, како рѝчат пѝта у тепскија како очат пѝта, бурека (бурек). Ыма и гѝтове коре што прав'ат као у тепсија, кат за баклава коре и кат за пѝта коре ѝма; съществителни ср.р.: Бѝла на море. У Албанија на море ѝе. Па добро ѝе туѝ дете. Само здраво и живо да бине двоѝ дете; глаголи и причастни форми: Ыѝ сум разѝумѝла све. Она на свој и ѝѝа на свој и че се разѝумѝмо. Али ми не разѝуѝрамо, све ѝе на албански, нема на наши ѝезик, не разѝумѝмо и ми глѝдамо све срѝски канаѝи. // Ыѝдат от Призрен овде веѝеререт, разѝбираиш? Па ѝма, завѝиси кой оѝу да бѝде разѝбран. Више да приѝаиш и да се разѝумѝиш и све. Ас сум разѝумѝла. Ти че наѝишеш бѝгарка доѝла у село Небрегоште да не поѝсети и др.).*

За разлика от раховечкия диалект, където повелителните форми проявяват тенденция за изтеглянето на ударението от крайната сричка, но без това да води до постоянно третосрично ударение на представката – срв.: *Напѝиши* и таку и таку. *Напѝиши* и на чѝрилица, и на латѝница. (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019), в говора на с. Речане, Призренско, успоредно се употребяват и трите вида форми (срв.: с ударение върху окончанието: *Дѝй ѝена чѝша, донѝси га ѝва и мѝй. Донѝси таѝ сѝтна рѝѝа, жуѝта дѝт ѝе;* с ударение върху основата: *Кѝт си туѝриш на феѝсбук, пѝиши наѝе комиѝиѝце. Ко ѝ ти не можеш, пѝиши. Армен, донѝси га зѝр да га вѝидимо;* и с ударение на представката: *Ако оѝеши ѝнтернет, ѝпиѝиши ѝѝѝфар. И другѝи там дѝнеси. Аѝ дѝнеси га на ѝва, ѝѝа че му стаѝим. Донѝси ми тѝлефон, сегѝ дѝнеси ми маѝка и др.).*

Както в раховечкия (срв.: *Куту не постѝи, не ти кажем код мѝне* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019), така и в речанския говор отрицателната

частица често привлича ударението: (напр.: *У флаша стайена ѝе змия или смък, код вас нѐ знам како кажат? Па нѐ знам има ли... А своја фамилия тѐй, овой ѝаве сум видела тѐй нѐ видел, нѐ. Па и на фѐйсбук не тѐ види сваки, ако нѐ ти ѝе приѝател' и др.*).

4. Изводи

От изследването на фонетичната система на говора на с. Речане, Призренско, могат да се направят следните изводи:

Редица специфични особености, регистрирани във фонетичната система на речанския диалект, се дължат на неговото местоположение. Той е разположен далече от кодификационни центрове, които да определят един или друг изговор като нормативен, в сравнително изолиран и труднодостъпен регион. Освен това се намира на границата на две диалектни области – крайните северозападни и крайните югозападни български говори, което е причина за голямата вариативност в него. В речанския говор се срещат редица фонетични варианти на застъпниците на четирите старобългарски гласни, на важни за диалектното членение консонантни звуци и съчетания от съгласни. Именно в резултат от тази вариативност обаче става възможно проследяването на развойните процеси при съответните фонетични явления в разглеждания диалект, както и да се направят предположения за техния ход в системата на българския език на диалектно равнище.

В диалекта са запазени, макар и като факултативни варианти, следи от широкия изговор на стб. ятова гласна – наличие на изговор *ѐ // 'ѐ // 'а* или изговор *'е // ѝе*, който показва връзката със специфични особености на българския език. Подобни примери се регистрират не само след съгласните, които влизат в корелацията по твърдост/мекост в старобългарския – *р, н, л и с*, но се срещат и след някои други съгласни (напр.: след съгласна *н*: *нѐшто // н'ѐшто, н'ѐшта; н'ама (н'амам, н'амаўми, н'амамо, н'амайте); н'акой (н'акого, н'акому); н'акоѝе // н'акоѝе; н'акако*; след съгласна *м*: *мѐле // м'ѐлет; ѝма (ѝмам, ѝмал) // ѝмеѐ*; след съгласна *р*: *рѐче // рѝѐчет; рѐка // р'ѐка; орѝси*; след съгласна *с*: *сѝяала // сѝѝено, с'ѝѝм // с'ѝло, с'ѝл*; след съгласна *б*: *бѐше // б'ѐше*; след съгласна *в*: *свѐ // свѝѐ // свѐѐ*; след съгласна *т*: *трѝва; т'ѝх; т'ѝвно* и др. (по-подробно по въпроса вж. т. 2.1.). Тази особеност може да се свърже и с наличието на преселници в района, за което има податки в разказите на неговите жители, както и у редица изследователи. Но фактът, че явлението не е ограничено – то се среща и в други диалекти от областта на крайните северозападни и крайните югозападни говори, показва, че наличието на преселници от изток не може да бъде единствената причина за появата на този феномен. Обяснението не може да се търси и в характера на ударението, както това се прави традиционно в сръбската диалектоложка литература. Наличието на следи от стария квантитет, които днес се проявяват само като ударни дължини без фонологична стойност, в съвременната система на диалекта може само да подпомага като допълнителен маркер проявите на старата ширина на ятовия застъпник. Следва да се подчер-

тае също така, че говорът на с. Речане, Призренско, не само не представлява изолиран случай сред западнобългарските диалекти по отношение на разглеждания проблем, но се характеризира с наличието на редица източнобългарски черти на всички лингвистични равнища (срв.: наличието на много по-богата от традиционната за диалектите, принадлежащи към западнобългарското наречие, палатална фонетична система, напълно функционални в разглеждания местен говор, появата на местоимения *тя, те* вм. *она, они*; някои особености на бройната форма за множествено число при съществителните от м.р. и др. (Гаравалова/Garavalova 2020б; Гаравалова/Garavalova 2020в), а това предвид разположението на разглеждания териториален говор във възможно най-западната част на българското езиково землище представлява важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница.

Специфични особености показват и старобългарските задна ерова и носова гласна. При тях се наблюдава изключително голяма вариативност на застъпниците, като се откроява наличието на специфичния за системата на български език звук $\text{ъ} > o$, както и появата на рефлeksi *a*, *y* и дори *e* (напр.: застъпници на старобългарската задна ерова гласна: *дѣши, звѣн, звѣнкате, лѣжем, сѣхне, йеднѣши, сѣм, какъв, такъф, пѣтък, четвѣртак; сѣший (сѣшила), сѣзидай (сѣзидаш), сѣкрят // дди; звѣн, (звѣнове), сѣм, какоф, такоф, пѣток, сѣкрнеш, сѣмелеш, сѣмнол, сѣбор, крѣс / крѣз // кѣсно, кѣснее, кѣсне, (кѣсним. кѣснет), вѣнка, вѣн / вѣн', даска, сам, такаф, пѣтак, четвѣртак // сѣм, сѣдум, ѣсум // сѣдемдесет, сѣдем, ѣсем; застъпници на старобългарската задна носова гласна: *мѣж, мѣжена, зѣбар, зѣбе / зѣби, унѣтра / унѣтре, йѣже (вѣже), кѣпина, мѣке, мѣчи, мѣчно, рѣкаве, рѣка, сѣбота, тѣпане / тѣпани // мѣшко, мѣка, кѣде // мѣши, вѣтре, одвѣтра, са // се* и др. (по-подробно по въпроса вж. т. 2.3. и 2.4.). Един от важните изводи, които могат да се направят във връзка с разглежданите явления, е, че появата на рефлекс *a* на мястото на старобългарската задна ерова гласна (който се регистрира рядко и обикновено успоредно с други застъпници на разглеждания вокал) в говора на с. Речане, Призренско, не бива с лека ръка да се определя като влияние от сръбския език, който всички в региона са изучавали, защото, макар да не е типичен за северозападните, е характерен за редица същински югозападни, балкански, западнорупски и някои родопски български говори, разположени в близост до ятовия изогlossen пояс (БДР/BDR 2001: 59), а появата на гласна *a* в разглежданата позиция може да се дължи и на изравняване на неударените *a* и ъ в резултат от редуционни процеси. Като извод от наблюдаването на рефлексите на старобългарската задна носова гласна може да се заключи, че в речанския говор преобладава типичният за крайните северозападни български говори, към които той принадлежи, рефлекс *y*, но се среща също и общобългарският застъпник ъ и типичният за югозападните диалекти, с които с. Речане се намира в близост, застъпник *a*, както и общобългарски явления като смесването на рефлексите на старобългарските носови гласни.*

Анализът на представения материал от с. Речане, Призренско, недвусмислено свидетелства за това, че в този диалект и от синхронна гледна точка се регистрира наличието на типично българските рефлeksi *им*, *жд* < **tj*, **dj* и **kt*', които са напълно жизнени и функционални и се срещат в речта и на най-младите жители на селото. Това, както и фактът, че в речанския говор се регистрират някои изключително стари български палатализационни промени на съгласните *т*, *д*, *к* и *з*, свидетелства по категоричен начин за етническият произход на населението, което го говори, и е факт от особена важност за точното определяне на западната граница на българското езиково землище. Следва да се подчертае също така, че регистрираната висока фреквентност на примерите с развой **tj*, **dj* > *ч*, *и* в диалекта на с. Речане, Призренско, не бива да се разглежда като доказателство за принадлежността на говора на населението към диалектите на сръбския език, а следва да се обясни с местоположението на диалекта в непосредствено съседство с моравските говори, чиято характерна особеност е наличието на застъпници *ч*, *и* на мястото на **tj*, **dj*, както и с югозападните български говори, за които са типични рефлексите *к*', *з*'. При това не съществува рязка граница между застъпниците *к*', *з*', от една страна, и застъпниците *им*, *жд* // *ч*, *и*, от друга, а тяхното възникване зависи от степента на палатализация на съгласните *т*, *д* в съчетанията (по-подробно по въпроса вж. т. 2.8.).

Наличието на палатални консонанти също показва някои архаични особености на речанския говор и връзката му с цялостната система на българския език. Палаталната консонантна система на разглеждания диалект се характеризира с по-голям брой меки съгласни, отколкото този при типичните западнобългарски говори. Палатален консонант се открива в позиция пред старобългарската ятова гласна в случаите, когато вместо типичния за разглеждания говор екав изговор се появява широк рефлекс на разглеждания вокал, както и в позиция пред окончанието при глаголите във всички лица в единствено и множествено число. Регистрирането на тези типично източнобългарски черти в речанския говор, който бележи западната граница на българското езиково землище, са ярко свидетелство за единството на българския диалектен континуум (по-подробно по въпроса вж. т. 2.8.).

В резултат от всички направени наблюдения може да се заключи, че говорът на с. Речане, Призренско, принадлежи към крайните северозападни български говори.

Литература

- Алексиев 1931:** Алексиев, Н. Разложкият говор. – *Македонски преглед*, 1931, № 3, 91–124.
- Антонова-Василева 2011:** Antonova-Vasileva, L. Specific Traits of the Continuants of the Old Bulgarian Nasals in the Outlying Sout-Western Bulgarian Dialects. – *Linguistique balkanique*, 2011, L. 2–3, 51–64.
- Антонова-Василева 2013:** Антонова-Василева, Л. Актуални тенденции в славистиката – новите езици, микроезиците и микрофилологиите. – *Български език, LX, Приложение*, 2013, 274–282.

- Антонова-Василева 2014:** Антонова-Василева, Л. Фонетичната система на говора на с. Шишевец, Кукъска Гора, Република Албания. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 2014, XXVII, 76–112.
- Антонова-Василева 2016:** Антонова-Василева, Л. *Диалектната система на с. Шишевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика*. София: Мозайка, 2016.
- Антонова-Василева 2018а:** Антонова-Василева, Л. Запазването на българските говори в Косово – перспективи и проблеми. – *Езиков свят*, 2018, № 16, 54–64.
- Антонова-Василева 2018б:** Антонова-Василева, Л. Езикът на българите в Косово. – *Македонски преглед*, 2018, № 3, 93–102.
- Антонова-Василева 2018в:** Антонова-Василева, Л. Към въпроса за актуалните западни граници на българския език – българските говори в Косово. – В: *Общество. Думи. Съзнание. Юбилеен сборник в чест на езиковедите А. Пачев, Ив. Касабов и М. Стаменов*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2018.
- Антонова-Василева 2019:** Антонова-Василева, Л. *Раховечкият език, или говорът на българите в Раховец* (приета за печат).
- БДА 2001:** *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика* (авт. колектив). София: Книгоизд. къща „Труд“, 2001.
- БДА 2016:** *Български диалектен атлас. Обобщаващ том IV. Морфология* (авт. колектив). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016.
- Белич 1905:** Белич, А. *Дијалекти Источне и Јужне Србије*. Београд: Штампано у ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉКВИНК Србије, 1905.
- БЕР 1971:** Български етимологичен речник. Т. 1. София: Изд. на БАН, 1971, 672.
- Божков 1984:** Божков, Р. Димитровградският (Царибродският) говор. – В: *Трудове по българска диалектология*, кн. 12, София: Издателство на БАН, 1984.
- Виденов 1978:** Виденов, М. Годечкият говор. – В: *Трудове по българска диалектология*, кн. 10, София: Издателство на БАН, 1978.
- Гаравалова 2014:** Гаравалова, Ил. *Членуването на съществителните имена в българските говори*, София: Авангард прима, 2014, 425 с.
- Гаравалова 2015:** Гаравалова, Ил. Българистиката в Република Косово. – *Българистика*, 2015, № 31, 53–64.
- Гаравалова 2020а:** Гаравалова, Ил. Съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, Р. Косово. – В: *Българският език – исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов*. София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН, 2020, 374–392.
- Гаравалова 2020б:** Гаравалова, Ил. Застъпници на праславянските съчетания *tj, *dj, *kt’ и палатализационни промени на съгласните т, д, к и г във фонетичната система на говора на село Речане, Призренско – нови данни. – *Български език*, 2020, кн. 4, 26–38.
- Гаравалова 2020в:** Гаравалова, Ил. За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско. – В: *Сб. Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. Т. 2, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020, 59–66.
- Григоров 1907:** Григоров, М. Говорът на малореканците (мияците) в Дебърско. – В: *Известия на семинара по славянска филология*, кн. 2, 1907, 201–304.
- ГСтЕ 1991:** *Грамматика на старобългарския език* (авт. колектив). София: Издателство на БАН, 1991, 605 стр.

- Докле 2007:** Dokle, N. *Reçnok Goranski (nashinski) – Albanski*. Sofia: Peçatnica naukini Akademiji „Prof. M. Drinov“, 2007, 1383 pp.
- Кочев 1968:** Кочев, Ив. О балканском характере мягких согласных в позиции конца слов болгарском языке. – In: *Actes du I congress international des etudes balkaniques ed sud-est europeenne*, VI. Sofia, 1968, 447–463.
- Кочев 1975:** Кочев, Ив. Фонологичната система на сливенския о-говор. – Във: *Въпроси на структурата на съвременния български книжовен език*. София: Издателство на БАН, 1975, 33–91.
- Кочев 2010:** 34; Кочев, Ив. *Българска фонология*. София: Анико, 2010, 162 с.
- Кочева-Лефеджиева 2003:** Кочева-Лефеджиева, А. За българския език в Косово (фонетични особености). – *Македонски преглед*, 2003, № 4, 133–140.
- Куев 1983:** Куев, К. Миграция на старобългарски писмени паметници към Киевская Русь през X–XII в. – В: *Слав. филология*. Т. 18. *Литературозн. и фолклор*. С., 1983, 5–14.
- Мангалакова 2008:** Мангалакова, Т. *При нашенци в Косово и Албания*. <http://www.bulgari-istoria2010.com/booksBG/T_Mangalakova_Nachenci_v_Kosovso_i_Albanija.pdf> (дата на достъп: 25.06.2020).
- Милетич 1886:** Милетич, Л. Особенности на езика в Мариинския паметник. – *Периодическо списание на българското книжовно дружество*. Година 5, 1886, кн. XIX, XX, 219–252.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Младенович 2001:** Младеновић, Р. Говор Шарпланинске жупе Гора. – *Српски дијалектолошки зборник*. XLVIII, 2001, 1–599.
- Младенович 2005:** Младеновић, Р. Граматична основа именица са номинативом множине на -и (мужи, синови, дедови, пружи, јарићи) у јужнометохијским и северно шарпланинским говорима. – *Јужнословенски филолог*, LXI, Београд, 145–177.
- Младенивић 2013:** Младеновић, Р. *Говор у јужнокосовског села Гатње*. Београд: Институт за српски језик. САНУ. Монографије, 2013.
- Павлович 1939:** Павлович, М. Говор Сретечке Жупе. – *Србски диалектолошки сборник*. Т. VIII. Београд. Штампарија „Слово“, 1939.
- Пашов 1994:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета, 1994.
- Петровић, Гудурич 2010:** Петровић, Д., Сн. Гудурић. *Фонологија српскога језика*. Институт за српски језик. САНУ. Београдска књига. Матица српска. Београд, 2010.
- Селишчев 1929:** Селишчев, А. М. *Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии*. София: Македонски научен институт, 1929.
- Соболев, Новик 2013:** Соболев, Н., А. Новик, *Голо Бордо (Gollobordë), Албания*. Санкт-Петербург: Наука, 270.
- СтбР 1999:** *Старобългарски речник* (авт. колектив). Т. I. София: Валентин Траянов, 1999.
- Стойков 1963:** Стойков, Ст. Акане в говора на с. Триград, Девинско. – *Български език*, 1963, кн. 1, 8–21.
- Стойков 2002:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Академично издателство „М. Дринов“, 2002.
- Стоянов 1963:** Стоянов, Ст. „Јакви“ глаголни форми в един западен български говор. – В: *Славистични студии*. София: Изд. на БАН, 1963, 165–172.

- Тилков 1964:** Тилков, Д. Към въпроса за типологията на родопското акане. – *Известия на Института за български език*. 1964, кн. 11, 403–410.
- Тончева 2012:** Тончева, В. *Непознатата Гора*. София: Род, 2012, 320 с.
- Тотоманова 1992:** Тотоманова, А. *Из българската историческа фонетика*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1992, 120.
- Цонев 1918:** Цонев, Б. *Произход, име и език на моравците*. София, 1918.
- Цонев 1981:** Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 1. Обща част. София: Наука и изкуство. Фототип. от изд. от 1940.
- Шрабек 1934:** Šramek, Em. Le parler de Bobošica en Albanie: étude expérimentale d'une prononciation. – *Revue des Études slaves*, 1934, 14, 171–203.

References

- Aleksiev 1931:** Aleksiev, N. Razlozhkiyat govor. – *Makedonski pregled*, 1931, № 3, 91–124.
- Antonova-Vasileva 2011:** Antonova-Vasileva, L. Specific Traits of the Continuants of the Old Bulgarian Nasals in the Outlying South-Western Bulgarian Dialects. – *Linguistique balkanique*, 2011, L. 2–3, 51–64.
- Antonova-Vasileva 2013:** Antonova-Vasileva, L. Aktualni tendentsii v slavistikata – novite ezitsi, mikroezitsite i mikrofilologiite. – *Balgarski ezik, LX, Prilozhenie*, 2013, 274–282.
- Antonova-Vasileva 2014:** Antonova-Vasileva, L. Fonetichnata sistema na govora na s. Shishteveys, Kukaska Gora, Republika Albania. – *Izvestia na Institutata za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, 2014, XXVII, 76–112.
- Antonova-Vasileva 2016:** Antonova-Vasileva, L. *Dialektnata sistema na s. Shishteveys, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika*. Sofia: Mozayka, 2016.
- Antonova-Vasileva 2018a:** Antonova-Vasileva, L. Zapazvaneto na balgarskite govori v Kosovo – perspektivi i problemi. – *Ezikov svyat*, 2018, № 16, 54–64.
- Antonova-Vasileva 2018b:** Antonova-Vasileva, L. Ezikat na balgarite v Kosovo. – *Makedonski pregled*, 2018, № 3, 93–102.
- Antonova-Vasileva 2018в:** Antonova-Vasileva, L. To the question of current western borders of the Bulgarian language – bulgarian dialects in Kosovo. – V: *Obshtestvo. Dumi. Saznanie. Yubileen sbornik v chest na ezikovedite A. Pachev, Iv. Kasabov i M. Stamenov*. Sofia. AI „Prof. Marin Drinov“, 2018.
- Antonova-Vasileva 2019:** Antonova-Vasileva, L. *Rahovechkiyat ezik, ili govorat na balgarite v Rahovets* (prieta za pechat).
- BDA 2001:** *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch I-III. Fonetika. Aktsentologia. Leksika* (avt. kolektiv). Sofia: Knigoizd. kashta „Trud“, 2001.
- BDA 2016:** *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologia* (avt. kolektiv). Sofia: Izd. na BAN „Prof. M. Drinov“, 2016.
- Belič 1905:** Belič, A. *Dijalekti Istočne i Južne Srbije*. Beograd: Štampano u DRŽAVNOJ ŠTAMPARIJI KRALJKVINK Srbije, 1905.
- BER 1971:** *Balgarski etimologichen rechnik* (avt. kolektiv). T. 1. Sofia: Izd. na BAN, 1971, 672 str.
- Bozhkov 1984:** Bozhkov, R. Dimitrovgradskiyat (Tsaribrodskiyat) govor. – V: *Trudove po balgarska dialektologia*, kn. 12, Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1984.
- Videnov 1978:** Videnov, M. Godechkiyat govor. – V: *Trudove po balgarska dialektologia*, kn. 10, Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1978.

- Garavalova 2014:** Garavalova, Il. Chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori, Sofia: Avangard prima, 2014, 425 s.
- Garavalova 2015:** Garavalova, Il. Balgaristikata v Republika Kosovo. – *Balgaristika*, 2015, № 31, 53–64.
- Garavalova 2020a:** Garavalova, Il. Savremennata ezikova situatsia v oblastta Sredska Zhupa, R. Kosovo. – V: *Balgarskiyat ezik – istoricheski i savremenni aspekti. Sbornik v chest na 140 godini ot rozhdenieto na akad. Stefan Mladenov*. Sofia: Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ pri BAN, 2020, 374–392.
- Garavalova 2020b:** Garavalova, Il. Zastapnitsi na praslavyanskite sachetania *tj, *dj, *kt' i palatalizatsionni promeni na saglasnite t, d, k i g vav fonetichnata sistema na govora na selo Rechane, Prizrensko – novi dannii. – *Balgarski ezik*, 2020, kn. 4, 26–38.
- Garavalova 2020b:** Garavalova, Il. Za nyakoi morfologichni osobenosti na imennata sistema na govora na s. Rechane, Prizrensko. – V: *Sb. Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“*. T. 2, Sofia: Izd. na BAN „Prof. M. Drinov“, 2020, 59–66.
- Grigorov 1907:** Grigorov, M. Govorat na malorekantsite (miyatsite) v Debarsko. – V: *Izvestia na seminarata po slavyanska filologia*, kn. 2, 1907, 201–304.
- GStE 1991:** *Gramatika na starobalgarskia ezik* (avt. kolektiv). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1991, 605.
- Dokle 2007:** Dokle, N. *Rečnok Goranski (nashinski) – Albanski*. Sofia: Pečatnica naukini Akademiji „Prof. M. Drinov“, 2007, 1383 pp.
- Kochev 1968:** Kochev, Iv. O balkanskom karaktere myagkih soglasnyh v pozitsii kontsa slov bolgarskom yazyke. – In: *Actes du I congress international des etudes balkaniques ed sud-est europeenne*, VI. Sofia, 1968, 447–463.
- Kochev 1975:** Kochev, Iv. Fonologichnata sistema na slivenskia o-govor. – Vav: *Vaprosi na strukturata na savremennia balgarski knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1975, 33–91.
- Kochev 2010:** 34; Kochev, Iv. *Balgarska fonologia*. Sofia: Aniko, 2010, 162 s.
- Kocheva-Lefedzhieva 2003:** Kocheva-Lefedzhieva, A. Za balgarskia ezik v Kosovo (fonetichni osobenosti). – *Mak. pregled*, 2003, № 4, 133–140.
- Kuev 1983:** Kuev, K. Migratsia na starobalgarski pismeni pametnitsi kam Kievskaya Rusy prez X–XII v. – V: *Slav. filologia. T. 18. Literaturozn. i folklor*. S., 1983, 5–14.
- Mangalakova 2008:** Mangalakova, T. *Pri nashentsi v Kosovo i Albania*. <http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/T_Mangalakova_Nachenci_v_Kosovo_i_Albanija.pdf> (data na dostap: 25.06.2020).
- Miletich 1886:** Miletich, L. Osobenosti na ezika v Mariinskia pametnik. – *Periodichesko spisanie na balgarskoto knizhovno druzhestvo*. Godina 5, 1886: kn. XIX, XX, 219–252.
- Mirchev 1978:** Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskia ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978.
- Mladenović 2001:** Mladenović, R. Govor Šarplaninske župe Gora. – *Srpski dijalektološki zbornik*. HLVIII, 2001, 1–599.
- Mladenović 2005:** Mladenović, R. Gramatična osnova imenica sa nominativom množine na -i (muži, sinovi, dedovi, prući, jarići) u južnometohijskim i severno šarplaninskim govorima. – *Južnoslovenski filolog*, LXI, Beograd, 145–177.
- Mladenović 2013:** Mladenović, R. *Govor u južnokosovskog sela Gatnje*. Beograd: Institut za srpski jezik. SANU. Monografije. 2013.

- Pavlovič 1939:** Pavlovič, M. Govor Srećečke Župe. – *Srbski dialektološki sbornik*. T. VIII. Beograd. Štamparija „Slovo“, 1939.
- Pashov 1994:** Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Prosveta, 1994.
- Petrović, Gudurić 2010:** Petrović, D., Sn. Gudurić. *Fonologija srpskoga jezika*. Institut za srpski jezik. SANU. Beogradska knjiga. Matica srpska. Beograd. 2010.
- Selishchev 1929:** Selishchev, A. M. *Polog i ego bolgarskoe naselenie. Istoricheskie, etnograficheskie i dialektologicheskie ocherki severo-zapadnoy Makedonii*. Sofia: Izd. Makedonski nauchen institut, 1929.
- Sobolev, Novik 2013:** Sobolev, N., A. Novik, *Golo Bordo (Gollobordë), Albania*. Sankt Peterburg: Nauka, 270 s.
- StbR 1999:** *Starobalgarski rechnik* (avt. kolektiv). T. I. Sofia: Valentin Trayanov, 1999.
- Stoykov 1963:** Stoykov, St. Akane v govora na s. Trigrad, Devinsko. – *Balgarski ezik*, 1963, kn. 1, 8–21.
- Stoykov 2002:** Stoykov, St. *Balgarska dialektologia*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „M. Drinov“, 2002.
- Stoyanov 1963:** Stoyanov, St. „Yakavi“ glagolni formi v edin zapaden balgarski govor. – V: *Slavistichni studii*. Sofia: Izd. na BAN, 1963, 165–172.
- Tilkov 1964:** Tilkov, D. Kam vaprosa za tipologiyata na rodopskoto akane. – *Izvestia na Instituta za balgarski ezik*. 1964, kn. 11, 403–410.
- Toncheva 2012:** Toncheva, V. *Nepoznatata Gora*. Sofia, Rod, 2012, 320 s.
- Totomanova 1992:** Totomanova, A. *Iz balgarskata istoricheska fonetika*. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 1992, 120 str.
- Tsonev 1918:** Tsonev, B. *Proizhod, ime i ezik na moravtsite*. Sofia, 1918.
- Tsonev 1981:** Tsonev, B. *Istoria na balgarskia ezik. T. I. Obshta chast*. Sofia: Nauka i izkustvo. Fototip. ot izd. ot 1940.
- Šramek 1934:** Šramek, Em. Le parler de Bobošćica en Albanie: étude expérimentale d’une prononiation. – *Revue des Étude slaves*, 1934, 14, 171–203.

Доц. д-р Илияна Гаравалова
 Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
 Българска академия на науките
 бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17
 1113 София, България
 garina@abv.bg

Assoc. prof. Iliyana Garavalova, PhD
 Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“
 Bulgarian Academy of Sciences
 52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
 Sofia 1113, Bulgaria
 garina@abv.bg